

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԷՊԻԲԱՐԴ ՎԱՆԻԿԻ

**ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1990-2001 ԹԹ.)**

**Է.00.001 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության սեղմագիր**

ԵՐԵՎԱՆ 2014

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական համալսարանում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Աբրահամյան Յ. Բ.

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մինասյան Է. Գ.

պատմական գիտությունների դոկտոր,
Ավագյան Ա. Գ.

Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը տեղի է ունենալու 2014 թ. հունիսի
17-ին, ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի
Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան, պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է 2014 թ. մայիսի 16-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար
պատմական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Յ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը. Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից յոթ տասնամյակ անց հայ ժողովուրդը կրկին իրավունք նվաճեց կերտելու իր անկախ պետականությունը: Հանգամանքների բերումով Հայաստանի անկախության հաստատման գործընթացի ղեկին հայտնված քաղաքական ուժերը ստիպված էին ընթացքում և՛ սովորել, և՛ միաժամանակ էլ հանրապետության համար դժվարագույն ներքին և արտաքին պայմաններում կիրառել շատ դեպքերում միայն դառը փորձով ձեռք բերված հմտությունները:

Խնդրո առարկա հիմնահարցի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել նաև, որ հանրապետության, հատկապես քաղաքական անկախության հաստատման գործընթացում, ինչպես ողջ հայ հասարակությունը, այնպես էլ նրան փաստացիորեն ղեկավարող ուժերը ընդհանուր առմամբ, այնուամենայնիվ, կարողացան դիմագրավել հիմնական մարտահրավերներին: Հայաստանի անկախացումը հատկապես քաղաքական անկախության հռչակմանն անմիջականորեն նախորդած ժամանակահատվածում ընթացավ որպես էվոլյուցիոն գործընթաց, երբ ԽՍՀՄ աստիճանական փլուզման հետ համընթաց մեծանում էր հանրապետության ինքնիշխանությունը:

Անկախության բովանդակությունը կազմող պետական ինքնիշխանության չափերի վերաբերյալ Հայաստանի քաղաքական ուժերի մոտ առկա էին տարբեր դիրքորոշումներ, սակայն հայ հասարակության մեջ գերիշխող տեսակետն այն էր, որ հայ ժողովուրդը միանգամայն արժանիորեն պետք է հաստատեր լիակատար անկախություն: Պատմագիտական առումով բնականաբար լուրջ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի ընդունումից մինչև համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով փաստացի քաղաքական անկախության նվաճումը պետական ինքնիշխանության հաստատման ուղին որդեգրած Հայաստանի նկատմամբ միութենական կենտրոնի որդեգրած կոշտ ու անբարյացակամ վերաբերմունքի պայմաններում հայկական կողմի ընտրած գործելակերպի առանձնահատկությունները:

Հայաստանում անկախության հաստատման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումների համակարգի լուսաբանման առումով չափազանց կարևոր է երկրի ինքնիշխանության ամրապնդման ուղղությամբ իրականացված արմատական տնտեսական ձեռնարկումների, սեփականաշնորհմամբ շուկայական տնտեսակարգին անցման գործընթացի ուսումնասիրությունը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների խորքային վերակառուցման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերի անկախ պետականության շուտափույթ հաստատման նպատակադրմամբ պայմանավորված քաղաքականացվածության լուսաբանումը:

Անկախած վերլուծության և ընդհանրացման կարիք է զգում Հայաստանում քաղաքական անկախության և տնտեսության ազատականացման միջև եղած փոխադարձ կապը: Հայաստանի քաղաքական անկախացմամբ հանրապետությունում կյանքի կոչված շուկայական տնտեսակարգը եկավ իր հետագա զարգացմամբ էլ ավելի ամրապնդելու նորանկախ պետականության ինքնիշխանությունը: Անկախության հաստատման գործընթացը նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքում ենթադրում էր անցման շրջանում կառուցել ինքնիշխան ժողովրդավարական պետություն, ձևավորել համամարդկային ու ազգային արժեքների վրա հիմնված քաղաքացիական հասարակություն և սոցիալական կողմնորոշմամբ շուկայական տնտեսակարգ, իսկ արտաքին ոլորտում ամենազվխավոր խնդիրներն էին ազգային շահերի պաշտպանությունը և հենվելով իրականացված արմատական հասարակական և տնտեսական համակարգային վերափոխումների վրա՝ համաշխարհային հանրությանն ինտեգրումը: Հետազոտության մեջ անդրադառնալով քննարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանում անկախ, ինքնիշխան պետականության հաստատման ընթացքը գործնականորեն մարմնավորող

անցման շրջանի գործընթացներին՝ առաջին անգամ փորձել ենք, հենվելով կոնկրետ փաստերի վրա, հնարավորինս մանրամասնորեն ու համակարգված ձևով ներկայացնել և վերլուծել նախապես հանրապետության ոչ ֆորմալ, իսկ անկախության հռչակումից հետո էլ արդեն Հայաստանի քաղաքական ղեկը պաշտոնապես ստանձնած ուժերի թույլ տված այն բացթողումներն ու սխալները, որոնց հետևանքով հանրապետության ազգաբնակչությունը ստիպված էր հաղթահարել ոչնչով չարդարացված հավելյալ դժվարություններ:

Հետագոտությունում առաջին անգամ փորձել ենք անկախացման սկզբնական շրջանում հանրապետության տնտեսական ընդհանուր անկման ֆոնի վրա կոնկրետության մեջ ներկայացնել Հայաստանի արդյունաբերական հզորությունների փլուզման ընթացքը՝ հատկապես կանգ առնելով երկրի կյանքում վճռորոշ նշանակության տնտեսական միավորների գործունեության դադարեցման քաղաքական դրոշմատվածությունների վրա: Ներկայացնելով Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացին խոչընդոտող հանգամանքները՝ հնարավորինս մանրամասնորեն վերլուծել ենք հանրապետությունը համատարած խավարի ու անհուսության մատնած էներգետիկ ճգնաժամի հասարակական բնույթի պատճառները:

Ատենախոսության մեջ ըստ էության առաջին անգամ հանգամանորեն և ամբողջական տեսքով ներկայացրել ենք Հայաստանի ինչպես տնտեսական, այնպես էլ վերջինիս ուղղակիորեն կապված հասարակական-քաղաքական առաջընթացը արգելակող Ադրբեջանի կողմից պարբերաբար իրականացվող շրջափակումները, Հայաստան մտնող երկաթուղու, էներգատարների նկատմամբ իրականացված ահաբեկչությունները:

Աշխատանքում անդրադարձել ենք պետության կողմից ձեռնարկված բացառապես հանրապետության շահերից բխող ինքնուրույն տնտեսական գործառույթների ընթացքին՝ դրանք քննարկելով, որպես ազգային լիակատար ինքնիշխանության հաստատման նախապայմաններ:

Անցման շրջանի կարևորագույն հիմնախնդիրներից էր երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի ազատականացումը: Աշխատանքում փորձել ենք ներկայացնել Հայաստանում իրականացված հասարակական-քաղաքական արմատական վերափոխումները որպես անկախ պետականության հաստատման ուղղությամբ իրականացված կարևորագույն քայլեր: Հնարավորինս ներկայացրել ենք այդ գործընթացում օբյեկտիվ, իսկ առավել հաճախ էլ սուբյեկտիվ հիմնապատճառներով պայմանավորված սխալներն ու բացթողումները:

Հանրապետության անկախության հռչակումը, հասարակական հարաբերությունների ազատականացումը, անցումը շուկայական տնտեսության նախադրյալներ ստեղծեցին ժամանակի հրամայական անհրաժեշտություն դարձած նորանկախ Հայաստանի քաղաքական համակարգի ձևավորման համար: Աշխատանքում ձգտել ենք հանրապետությունում ծավալված պետական և վարչաիրավական բնույթի առավել էական ձեռնարկումները ներկայացնել Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման հարթության վրա: Պետականաշինության ոլորտում երկրի կառավարման ղեկը ստանձնած քաղաքական ուժերի կողմից թույլ տրված առավել էական որոշ սխալների վերհանումը ևս տեղ է գտել մեր աշխատանքում:

Խնդրի առարկա ժամանակահատվածում հայկական անկախ պետականության հաստատմանը միտված կարևորագույն խնդիրներից էր համաշխարհային հանրության կողմից ազգային պետության ճանաչումը, որը իրավամբ նորաստեղծ պետականության լիակատար անկախության թերևս ամենատեսական չափորոշիչներից է: Սույն աշխատանքում ըստ էության ևս առաջին անգամ փորձել ենք հնարավորինս ամբողջականորեն ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության որպես միջազգային հարաբերությունների լիիրավ սուբյեկտի, համաշխարհային հանրության կողմից ճանաչման և դրանով և - Հայաստանի անկախ պետականության հաստատման գործընթացը: Աշխատանքում

փորձել ենք առաջին անգամ նեկայացնել քննարկվող ժամանակահատվածում նորանկախ պետական ինքնիշխանության հաստատման նպատակով ազգային կենսական շահերով պայմանավորված հարաբերությունների հաստատման ու ծավալման ընթացքը հատկապես ՀՀ հարևան երկրների և աշխարհի ազդեցիկ տերությունների հետ: Թերևս առաջին անգամ փորձել ենք հնարավորինս համակարգված ձևով ներկայացնել և հանգամանալի կերպով վերլուծել միջազգային կառույցներին ՀՀ անդամակցության և նրանց հետ համագործակցության ծավալման հիմնահարցերը: Աշխատանքի ևս մեկ առանձնահատկություններից է այն, որ նրանում փորձ է կատարվել լուսաբանելու և ընդհանրացնելու անկախացման ամմիջապես նախորդած և հատկապես Հայաստանի անկախությունը հռչակելուց հետո անկախ պետականության հաստատման բնագավառում հայ ժողովրդի արմատական շահերի հետևողական պաշտպանության ոլորտում ծավալված գործընթացները: Այդ առումով առանձնակի տեղ է հատկացված Հայաստանի հանրապետության կողմից Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրական պայքարին սատարելու գործընթացի վերլուծությանը: Փաստորեն պետական մակարդակով արցախահայության արդարացի պահանջի պաշտպանության ստանձնումը հենց Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության ինքնիշխանության կարևորագույն դրսևորումներից էր, անկախ պետականության հաստատման ընթացքի անգնահատելի ձեռքբերումը:

Ըստ էության առաջին անգամ փորձ է կատարվել լուսաբանել նորանկախ Հայաստանում ազգային ինքնիշխանությամբ պայմանավորված կենսական շահերի և հիմնարար արժեքների գերակայության ապահովման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը, որոնք էլ միաժամանակ լուրջ ներդրում էին անկախ պետականության հաստատման գործում: Նվաճելով իր անկախությունը՝ հայ ժողովուրդը պատմական հնարավորություն ստացավ պետականորեն արժարժելու իր ինքնության հետ ուղղակիորեն առնչվող բազմաբնույթ հիմնախնդիրները, այդ հարթությունում ևս պաշտպանելով հայ ազգի կենսական շահերը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները. Փաստորեն, հենվելով գիտականորեն լուսաբանված հիմնահարցերի ներկայացված շարադրանքի վրա՝ կարող ենք արձանագրել, որ սույն հետազոտության գլխավոր նպատակն է նորահայտ արխիվային փաստերի, հրատարակված սկզբնաղբյուրների, պարբերական մամուլի և թեմային առնչվող՝ հրապարակի վրա առկա գիտական գրականության համակողմանի հետազոտման հենքի վրա ներկայացնել Հայաստանում ազգային կենսական շահերով պայմանավորված ինքնիշխանության ծավալման ուղով անկախ պետականության հաստատման հնարավորինս ամբողջական գործընթացը:

Ուսումնասիրության հիմնական առարկայի հետազոտման նպատակով մեր կողմից համակարգային վերլուծության են ենթարկվել մի ամբողջ խումբ այնպիսի փոխկապակցված, միմյանց փոխպայմանավորող էական հիմնահարցեր, ինչպիսիք են Հայաստանի քաղաքական անկախացման հասարակական և տնտեսական նախադրյալները, հանրապետությունում հասարակության կողմից ազգային, սոցիալական, կենսական շահերի հաշվառման վրա խարսխված ինքնիշխանության հաստատման ամենամախնական, տակավին աղոտ, բայց միաժամանակ կայուն դրսևորումները, այդ հարթության վրա Հայաստանում քաղաքական դաշտի ձևավորումը: Աշխատանքում ձգտել ենք բացահայտել և վերլուծել Հայաստանում պետական ինքնիշխանության հաստատման ուղղությանը ձեռնարկված հասարակական-տնտեսական բնույթի միջոցառումների վճռորոշ դերակատարությունն անկախ պետականության հաստատման գործընթացում, վեր հանել այդ ուղղությամբ իրականացված կոնկրետ քայլերում տեղ գտած օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի սխալներն ու բացթողումները:

Աշխատությանն առնչվող խնդիրների հետազոտման առումով կարևորվել է նաև անկախ պետականության հաստատմանը էապես խոչընդոտող այլ հիմնահարցերի, մասնավորապես Հայաստանի պարբերական շրջափակումների, հարևան տարածքներ-

րից հանրապետություն մտնող էներգատարների նկատմամբ կրկնվող ահաբեկչությունների ընթացքի հնարավորինս համազամանալի լուսաբանումը:

Ատենախոսության մեջ նպատակ ենք հետապնդել ներկայացնելու քաղաքական համակարգի ձևավորման, ինքնիշխան պետականության հաստատման համար իրականացված պետաիրավական գործընթացների բնույթն ու առանձնահատկությունները, համաշխարհային հանրության կողմից ազգային պետության ճանաչումն ու այդ հենքի վրա այլ երկրների հետ հարաբերությունների հաստատումը, միջազգային հեղինակավոր կառույցներին անդամակցումն ու նրանց հետ համագործակցության ընթացքը, նորանկախ պետության կողմից հայ ժողովրդի արմատական շահերին սատարելը, Հայաստանի հասարակական կյանքում պատմական զարգացման ողջ ընթացքով պայմանավորված ազգային հիմնարար արժեքների վերահաստատման ինքնաբերական կերպով ծավալված գործընթացի լուսաբանումն ու վերլուծությունը: Քննարկված հիմնահարցերի կապակցությամբ հետազոտության մեջ արտահայտվել են որոշ նկատառումներ, արվել կոնկրետ առաջարկություններ:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները. Ուսումնասիրությունն ընդգրկում է հիմնահարցի առումով ուղենիշային իրադարձություններով որոշակիացված ժամանակահատված: Հետազոտությունն սկսվում է հիմնականում 1990 թ. հայոց անկախ պետականության վերահաստատման հարթության վրա հանրապետությունում ծավալված հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական առավել հատկանշական գործընթացների լուսաբանմամբ և վերլուծությամբ: Խնդրո առարկա հիմնահարցի ուսումնասիրության համար 1990 թ. որպես մեկնարկային է ընտրվել մասնավորապես հաշվի առնելով, որ հենց այդ շրջանում հանրապետությունում առավել քան որոշակիացել էին հատկապես հասարակական-քաղաքական առաջնայնությունները: Հենց 1990 թ. Հայաստանում անցկացված Գերագույն խորհրդի այլընտրանքային ընտրություններով, իսկ ապա նաև հայ ժողովրդի կյանքում անձնագրային նշանակության փաստաթղթի՝ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի ընդունումով հանրապետությունում, առանց բացառության կյանքի բոլոր ոլորտներում, աներևակայելի արագությամբ սկսվեց պետական ինքնիշխանության ծավալման, անկախ պետականության հաստատման գործընթացը:

Իսկ ինչ վերաբերում է ատենախոսության ժամանակագրական վերջնագծին, ապա 2001 թ., որպես հետազոտության վերջնակետ ևս ընտրվել է ոչ պատահականորեն, բացառապես հիմնախնդրային մոտեցման սկզբունքով: Անկախության և պետական ինքնիշխանության ամրապնդման ուղով ընթացող Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ մեծագույն ձեռքբերում էր 2001 թ. հունվարին Հայաստանի պաշտոնական լիիրավ անդամակցումը աշխարհի թերևս խոշորագույն, ամենահեղինակավոր և ազդեցիկ կառույցներից մեկին՝ Եվրոպայի խորհրդին, որով էլ մոտակա հեռանկարի առումով ըստ էության ամփոփվեց միջազգային նշանակալի կառույցներին նորանկախ ՀՀ անդամակցման ընթացքը: Եվրոխորհրդին Հայաստանի անդամակցության փաստը կյանքում ազատականության հաստատման առումով նկատելի ձեռքբերումների վկայություն էր:

Աշխատանքում հիմնական շեշտադրումը կատարվել է անկախության հռչակագրի ընդունումից մինչև ՀՀ սահմանադրության ընդունման ամսիջականորեն հաջորդած ժամանակահատվածի (1990-1995 թթ.) լուսաբանման վրա, քանզի հենց այդ շրջանում Հայաստանում անկախ պետականության կայացման հատկապես իրավաքաղաքական ոլորտում արձանագրվեցին մի քանի կարևոր հանգրվաններ: Շարունակելով ուսումնասիրությունը նաև հետագա ժամանակահատվածում՝ նպատակ ենք հետապնդել վերլուծել և ներկայացնել անկախ պետականության հաստատման բազմաբնույթ և պատմական առումով տևական գործընթացի շրջանակներում ձեռնարկված քայլերը հասարա-

կական կյանքի առավել էական բնագավառներում՝ հնարավորինս ամբողջականացնելով հիմնահարցի ուսումնասիրությունը:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը. Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքում արխիվային փաստաթղթերի սկզբնաղբյուրային նշանակության գրականության, մամուլի հրապարակումների, ինչպես նաև խնդրո առարկա հիմնահարցի լուսաբանման հետ առնչվող գիտական գրականության համեմատական ուսումնասիրությունն է: Հետազոտությունում շարադրանքի հաջորդականությունը պայմանավորված է գլխավորապես թեմատիկ սկզբունքով: Ուսումնասիրության պատմահամեմատական մեթոդի կիրառումը հնարավորություն է տվել շատ դեպքերում նորովի լուսաբանել բազմաթիվ հիմնախնդիրներ և փորձել որոշակի առաջարկներ անել դրանց արդյունավետ լուծման ուղղությամբ:

Ատենախոսության գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը. Ընդհանրացնելով ատենախոսության մեջ լուսաբանված պատմագիտական նորույթ հանդիսացող հիմնախնդիրների հնարավորինս համառոտ ներկայացումը՝ կարող ենք կրկին որոշակիորեն արձանագրել, որ հետազոտության հիմնական անվիճելի գիտական նորույթը Հայաստանում, անկախ պետականության հաստատման գործընթացի հնարավորինս ամբողջական, համակողմանի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունն է, որ կատարվում է առաջին անգամ: Նրանում հայ ժողովրդի պատմության թերևս իր բախտորոշ նշանակությամբ բացառիկ դարակազմիկ գործընթացը՝ հայոց պատմական հողի վրա անկախ պետականության վերահաստատման ընթացքը ներկայացված է որպես հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում, այդ թվում՝ ազգային, հոգևոր, համաշխարհային հանրության մեջ ինտեգրվելու և երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի այլ կարևոր բնագավառներում ծավալված գործընթացների ամբողջական համակարգ: Հանրապետությունում պետական ինքնիշխանության ծավալման ընթացքում կյանքի կոչված այդ գործընթացներն աշխատանքում լուսաբանվել են բացառապես Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման հետ փոխկապակցվածության, այդ գործում նրանց ունեցած դերատակարարության առումով:

Ատենախոսությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև գործնական և կիրառական որոշակի նշանակություն: Նրանում առաջադրված դրույթները և վերլուծությունների արդյունքում կատարված եզրահանգումներն ու առաջարկությունները, ըստ էության, Հայաստանի անկախ պետականության կայացման գործընթացի շարունակականության պայմաններում ձեռք են բերում անմիջական գործնական նշանակություն և անկասկած կարող են օգտագործվել երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի ուսումնասիրության խնդրո առարկա հիմնահարցի հետ առնչվող ոլորտներում պետական ձեռնարկումներ իրականացնելիս: Աշխատությունն ունի նաև պատմա-ճանաչողական կարևոր նշանակություն, քանզի հետազոտության արդյունքները անկասկած պահանջված են Հայաստանի նորագույն շրջանի պատմության, մասնավորապես անկախ պետականության կայացման, նորանկախ Հայաստանի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական ոլորտների հարցերը ուսումնասիրողների կողմից, ինչպես նաև կարող են օգտագործվել դպրոցական և բուհական դասագրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ շարադրելիս:

Ուսումնասիրության փորձաքննությունը. Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում: Այն քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել Խ. Աբովյանի անվան ԶՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի նիստում:

Ատենախոսության թեմայով հրապարակվել է մենագրություն, հոդվածներ, զեկուցումներ են կարդացվել գիտական նստաշրջաններում:

Հետազոտության աղբյուրագիտական հիմքը և հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը. Աշխատությունում խնդրո առարկա հիմնահարցը լուսաբանվել և վերլուծվել է արխիվային նյութերի, տպագիր սկզբնաղբյուրային գրականության, մամուլի

հրապարակումների, հետազոտությունում արժարժված հիմնահարցերին վերաբերող գիտական գրականության հիման վրա:

Թեմայի գիտական լուսաբանման համար առաջնահերթ բացառիկ կարևորություն ունեն արխիվային նյութերը, որոնք նոր լույս են սփռում հիմնահարցի բազմաթիվ կողմերի վրա: Աշխատության մեջ բացառապես առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվել Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացի տարբեր խնդիրներին վերաբերող Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) բազմաթիվ նյութեր: Հետազոտության մեջ լայնորեն օգտագործվել են խնդրո առարկա հիմնահարցի տարաբնույթ խնդիրների հետ առնչվող փաստագրական վերլուծական բնույթի ժողովածուներ:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման հիմնահարցին վերաբերող զուտ պատմագիտական բնույթի տպագիր սկզբնաղբյուրները, ինչպես և այլ բնույթի գրականությունը չափազանց քիչ է: Ընդ որում դեպքերի մեծամասնությունում էլ անկախ պետականության հաստատմանը միտված հասարակական-քաղաքական գործընթացները վերլուծված են ընդամենը սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրների ներակայացմանը հարակից: Ինչպես փաստագրական հարուստ նյութ, այնպես էլ գիտական լուրջ վերլուծություններ են պարունակում հատկապես Հայաստանում ամենաբազմազան միջազգային կառույցների ծավալած գործունեությունն ու դրանց արդյունքները լուսաբանող ժողովածուները¹: Փաստական տեղեկատվության, ինչպես նաև հետազոտության թեմային ուղղակիորեն վերաբերող մի շարք հիմնահարցեր են քննարկվել ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագրի նախածեռնությանը և ամնիջական նյութական ու մեթոդական օժանդակությամբ հանրապետության անկախ փորձագետների կողմից մշակված և 1995 թվականից սկսած պարբերաբար հրապարակված «Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցի» ամենամյա համարները²: Դրանք ըստ էության հանդիսանում էին տարվա կտրվածքով կենտրոնացված քաղաքական ու տնտեսական համակարգից դեպի ազատական հասարակական հարաբերությունների և շուկայական տնտեսության ընթացող Հայաստանի Հանրապետության նկարագիրը:

Անկախ պետականության հաստատման գործընթացի, հատկապես հասարակական-քաղաքական հարթության լուսաբանման առումով որոշակի գիտական արժեք են ներկայացնում ատենախոսության մեջ լայնորեն օգտագործված պետական և հասարակական տարբեր մակարդակների գիտական, գիտահետազոտական բնույթի հաստատությունների, կազմակերպությունների կողմից հրատարակված գործնականում նաև

¹ Միացյալ Նահանգների օգնությունը Հայաստանին 1992-2000. Ուլիստի և համագործակցության տասնամյակ, Եր., 2001, Ազգային գնահատման զեկույց. Հայաստանի Հանրապետություն (Կայուն զարգացման համաշխարհային զարգաթմաժողով: Յոհանեսբուրգ, 2002), Եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության դատական համակարգը (Ք. Ինթերնեշնել ԱՄՆ միջազգային զարգացման գործակալության Հայաստանի դատախարակական և տնտեսական օրենսդրության բարեփոխումների ծրագիր, Եր., 2002: ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչության Երևանյան գրասենյակ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, Եր., 2003: ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչության Երևանյան գրասենյակ. միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, 15 տարի, Եր., 2007: Հայաստան-ՆԱՏՕ առաջընթացի 10 տարիներ 1999-2008 թթ., Եր., 2008:

² Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1995, Եր., 1995: Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1996, Եր., 1996: Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1997, Եր., 1997: Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998, Պետության դերը, Եր., 1998: Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999, Մարդկային զարգացման հինգ տարին Հայաստանում, Եր., 1999: Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. Հայաստան 2000, Մարդու իրավունքները և մարդկային զարգացումը. գործողություն համուն առաջընթացի, Եր., 2000: Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. Հայաստան 2001, Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում, Եր., 2001:

աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ ուսումնասիրություններն ու քաղաքական բնույթի հրապարակումները¹: Հիշատակված, հատկապես հանրապետության ներքին կյանքին վերաբերող հրապարակումների թերևս ամենահատկանշական գիծը ինքնիշխանության հետազոտ ծավալման ուղով ընթացող Հայաստանում հասարակական-քաղաքական կյանքը սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետ ունեցած սերտ առնչությունների, ինչ-որ տեղ նույնիսկ անմիջական ֆունկցիոնալ կապի մեջ դիտարկելն է:

Ատենախոսության մեջ լայնորեն օգտագործված, վերը ներկայացրած տիպի հրապարակումների գերակշռող մասն էլ վերաբերում է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին: Դրանք հիմնականում վիճակագրական ժողովածուներ են, հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կացությունը պարբերաբար լուսաբանող տեղեկատվական-վերլուծական զեկույցներ, վիճակագրական բնույթի այլ հրապարակումներ²:

¹ Հայաստանը արհավիրքի առջև: Ինչն է պատճառը, ինչպես հաղթահարել: Սահմանադրություն միայն սահմանադիր ժողովի ճանապարհով, Եր., 1992: Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները / «Դեմոկրատիա» միություն, Եր., 1996: Հայաստանը կայուն մարդկային զարգացման հայեցակարգի տեսանկյունից: Հասարակական կազմակերպությունների գնահատականը / «Հանուն մարդկային հասարակության կայուն զարգացման» ասոցիացիա «Ռիո+5», Եր., 1997: Հայաստանի զանգվածային լրատվության միջոցները: Գնահատականներ և ինքնագնահատականներ / «Թիմ» հասարակական կազմակերպություն, Եր., 1997: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: Ազգային զեկույց / ՀՀ վիճակագրական պետական ռեզիստրի և վերլուծության նախարարություն, Եր., 1999: Դիվանագիտական ծառայությունը Հայաստանում / ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն, Եր., 1999: Հայաստանը և կենտրոնը / Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների կենտրոն, Եր., 1999: Հայաստանի պագությունները / Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոն / Հայաստանի Ազգությունների միություն, Եր., 2000: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով: Երկրորդ գումարում, Եր., 2001: Հայաստանի զարգացման ուրվագծեր, Սեմինարի նյութեր / Մոյեմբեր 2000 թ. - մարտ 2002 թ. / «Գերագույն խորհրդի պատգամավորական ակումբ», Եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության մշակութային քաղաքականությունը / ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարություն, Եր., 2003: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: Վիճակագրական վերլուծական զեկույց / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Եր., 2003: «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կուսակցություններ»: Տեղեկագիր / Քաղաքացիական և սոցիալական զարգացման հիմնադրամ խմբ. Ս. Մխիթարյան, Մ. Անուշյան և ուրիշներ, Եր., 2005: Հայաստան-Թուրքիա. բաց խոսակցություն / Հասարակական երկխոսություն և զարգացումներ կենտրոն, Եր., 2005: Հայաստանը փոխակերպվող աշխարհում / Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Եր., 2006:

² Հայաստանը թվերում 1990 թվականին: Վիճակագրական համառոտ ժողովածու / ՀՀ վիճակագրության պետական կոմիտե, Եր., 1990: Հայաստանը թվերով 1992: Վիճակագրական համառոտ ժողովածու / ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, Եր., 1994թ., Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1996 թ. հունվար-ապրիլին / ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի վերլուծության վարչություն, Եր., 1996: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1997 թ. հունվար-սեպտեմբերին / ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի վերլուծության վարչություն.- Ե.: 1997թ.: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1997 թվականին / Վիճակագրական ժողովածու / ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի վերլուծության վարչություն, Եր., 1999: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1998 թվականին / Վիճակագրական տեղեկագիր / ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի վերլուծության վարչություն.- Ե.: 1999: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ներդրումային դիրքը: / Վիճակագրական տեղեկագիր // ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի վերլուծության վարչություն, Եր., 1999: ՀՀ տնտեսության զարգացման հայեցակարգային մոտեցումները / ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Եր., 1999: Հայաստանի Հանրապետության

Ատենախոսության խնդրո առարկա հիմնահարցի կարևորագույն բնագավառներին մեկի՝ անկախությունը հռչակած Հայաստանի տնտեսության ոլորտում պետական ինքնիշխանության հաստատման հիմնախնդրի ուսումնասիրման առումով բացառիկ նշանակություն ունեն հատկապես կառավարության վիճակագրական ծառայության կողմից պարբերաբար լույս ընծայված հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը արտացոլող Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերը, որոնցից յուրաքանչյուրում որոշակի ժամանակահատվածի կտրվածքով ներկայացված են հանրապետության հիմնական ժողովրդագրական ցուցանիշները, ազգաբնակչության զբաղվածությունը, աշխատանքային պայմանները, հանրապետությունում կրթության, առողջապահության վիճակը, կացությունը ապրանքների և ծառայությունների սպառողական շուկայում, զենքի մակարդակն ու դինամիկան, որոշակի ժամանակահատվածում Հայաստանի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության դրությունը, Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտուրը և այլն: Առավել ամբողջական այդ պաշտոնական վիճակագրական ժողովածուներում ներկայացված են նաև անցման շրջանում հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքում արձանագրված դժվարություններն ու բացասական երևույթները (գործազրկություն, աղքատություն, պետական բյուջեի պակասորդ, արտաքին պարտքի ահագնացող աճ և այլն), ցույց են տրված դրանց առաջացման հիմնական

արտաքին առևտուրը 1999 թվականին / Վիճակագրական ժողովածու / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2000: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999 թվականի հունվար-նոյեմբերին (Տեղեկատվական վերլուծական ամսական զեկույց) / ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության նախարարություն, եր., 2000: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության հիմնական բնութագրիչները / ըստ 1991-1999 թթ. սոցիալ-տնտեսական միտումների / Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության նախարարություն, եր., 2000: Հայաստանի ազգային հաշիվները 1990-1997: Վիճակագրական ժողովածու / Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության նախարարություն, եր., 2000: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000 թվականին: Վիճակագրական ժողովածու / ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թվականի հունվար-նոյեմբերին: Տեղեկատվական-վերլուծական ամսական զեկույց / Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2001: Հայաստան 2001 վիճակագրական գրքույկ / Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001 թ. հունվար-հոկտեմբերին: Տեղեկատվական վերլուծական ամսական զեկույց / Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թվականի հունվար-նոյեմբերին, Տեղեկատվական վերլուծական ամսական զեկույց, /Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2001: Հայաստան 2001 վիճակագրական գրքույկ/Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով 1999-2000, վիճակագրական ժողովածու, եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության սպառողական շուկան 1995-2001: Վիճակագրական ժողովածու / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2001 թվականին: Վիճակագրական-վերլուծական զեկույցագիր /ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ներդրումային դիրքը 1997-2001 / Վիճակագրական ժողովածու // ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2002: ՀՀ կենտրոնական բանկ Հայաստանի բանկային համակարգը: Հոդվածներ / խմբ., Լ. Դավթյան, Բ. Ասատրյան, եր., 2002: Հայաստանը թվերով 2003 / Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2003: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2001 թվականին: Վիճակագրական ժողովածու / Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայություն, եր., 2003: ՀՀ կառավարության գործունեությունը 2000-2004 թթ.: Քաղաքականություն, նպատակ, իրագործում, արդյունք, անելիքներ, եր., 2005:

պատճառները¹:

խորհրդային Միության փլուզումից հետո անկախ պետականության հաստատման ուղով ընթացող Հայաստանի պատմությունը՝ իր մեջ լուրջ առավելություններ պարունակող, համեմատական եղանակով լուսաբանելու նպատակով օգտագործվել են միջազգային կառույցների և հատկապես ԱՆկախ պետությունների համագործակցության հասարակական-տնտեսական կյանքին վերաբերող սկզբնաղբյուրային նշանակության ժողովածուներ²: Հետազոտությունը իրականացնելիս, կիրառվել են ՀՖՍՀ Գերագույն խորհրդի, ՀՀ Գերագույն խորհրդի, ՀՀ Ազգային ժողովի ու ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրերը: Համակողմանի հետազոտության, հատկապես պետաիրավական բնույթի ձեռնարկումները մեկնաբանելիս ըստ ամենայնի օգտագործվել են Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածուները:

Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման, նորանկախ երկրի ազգային անվտանգության ամրապնդման, թերևս ամենակարևոր ոլորտներից մեկի սոցիալական ուղղվածությամբ պետության կայացման հիմնահարցերին անդրադառնալիս լայնորեն օգտագործվել է նաև սոցիալական բնույթի իրավական ակտերի ժողովածուն³: Բնականաբար, աշխատանքում օգտագործվել է հետազոտության առանձին խնդիրներին վերաբերող Հայաստանի անկախության հռչակմանը, ազգային կենսական շահերի պաշտպանությանը, ՀՀ միջազգային ճանաչմանն ու արտերկրի հետ հարաբերությունների ձևավորմանը և հանրապետության անկախության հաստատմանը անմիջականորեն ձևավորող այլ հիմնահարցերը լուսաբանող դիվանագիտական բնույթի փաստաթղթերի ժողովածուները⁴, պատմագիտական բնույթի տպագիր սկզբնաղբյուրային գրականությունը: Բավականին ծավալուն պլանի հետազոտությունը իրականացնելիս հնարավորինս մանրամասնորեն օգտագործվել է նաև խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պաշտոնական մամուլը:

Ըստ էության ինչպես Հայաստանում անկախության հաստատման գործընթացին, այնպես էլ նորանկախ Հայաստանի պատմության հնարավորինս ամբողջական լուսաբանմանը նվիրված առաջին պատմագիտական բնույթի հետազոտությունը հանրապետության ճանաչված պատմաբաններ, Գ. Գեղամյանի և Ռ. Ազիզբեկյանի հեղինակած

¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996 / ՀՀ վիճակագրություն, պետական ռեգիստրի և վերլուծության նախարարություն, Եր., 1998: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2001 (1997, 1998), / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Եր., 2001: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2001 (1999-2000) / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Եր., 2001: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2002, / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Եր., 2002:

² Содружество независимых государств: Десять лет спустя. 1991-2001. / Исполнительный комитет СНГ, Минск, 2001; Содружество независимых государств в 2002 году, Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. - М., 2003.

³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական ոլորտի իրավական ակտերի ժողովածու: 2004թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, կատարված լրացումներով և փոփոխություններով / ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարություն, Կազմող՝ Զ. Գրոյան, Ա. Մանուկյան, Եր., 2004:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1991-1995 թթ., Եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ., Եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999-2001թ., Եր., 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Անկախ Պետությունների Համագործակցության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Եր., 2004: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Եր., 2004:

«Յայաստանը 1945-1990-ական թթ.» աշխատությունն է¹:

Եիշտ է, տակավին 1994 թ. լույս տեսած հետազոտությունը նախատեսված էր որպես ուսումնասիրման ձեռնարկ հանրակրթական դպրոցի հայոց պատմության առարկայի ուսումնասիրման նպատակով, սակայն, ինչպես երբեմն է պատահում, լինելով հայ ժողովրդի պատմության հետապատերազմյան շրջանը նորովի ներկայացնող և հատկապես արցախյան շարժման ու անկախության ուղով Յայաստանի ընթացքի առաջին տարիների միակ ամբողջական ուսումնասիրությունը, գիտական առումով այն անհամեմատ ավելի խորն ու տարողունակ ձեռնարկ է, քան պարզապես դպրոցական համեմատաբար հանրամատչելի դասագիրքը: Աշխատանքում ընդհանրացնելով արցախյան ընդվզումով ոտքի ելած հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի Յայաստանի քաղաքական անկախացմանը նախորդած շրջանը՝ հեղինակները եկել են այն եզրահանգմանը, որ այդ շրջանից էլ հայ ժողովրդի համար խնդրո առարկա ժամանակահատվածում առաջին պլան մղվեց գործնականում ազգային անկախ պետականություն ստեղծելու գաղափարը²: Ձեռնարկում, ըստ էության, առաջին անգամ փորձ է կատարվել առավել ընդհանուր ձևով ուրվագծել անկախության նվաճման և կայացման ուղղությամբ Յայաստանում ձեռնարկված քայլերը և այլն:

Ի դեպ, ներկայացվող ուսումնասիրության մեջ քննարկվող որոշ հիմնահարցեր լուսաբանված են նաև Ռ. Ազիզբեկյանի հեղինակությամբ հրատարակված «Յայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն» ուսումնասիրության մեջ³: Որպես պատմագիտական ուսումնասիրություն, անշուշտ ուշադրության արժանի է պրոֆեսոր Յ. Աբրահամյանի «Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը 1945-2011 թթ.» աշխատությունը, որում հեղինակը, մասնավորապես, ներկայացնելով խորհրդային Սիության փլուզման նախադրյալներն ու բուն ընթացքը, անդրադարձ է կատարել այդ ժամանակահատվածում Յայաստանում առկա իրավիճակին, հետխորհրդային շրջանում հայաբնակ հարաբերությունների առանձնահատկություններին և Արցախի հիմնահարցի զարգացումներին⁴: Նշված ուսումնասիրություններում Յայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացը չի քննարկվել, որպես երկրում ծավալված ազգային արմատական շահերով պայմանավորված հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական բնույթի ձեռնարկումների փոխկապակցված, փոխպայմանավորված ընդհանրություն:

Սինչ օրս Յայաստանի երրորդ հանրապետության պատմությանը վերաբերող ըստ էության միակ համեմատաբար ամբողջական, հնարավորինս խոր պատմագիտական հետազոտությունը է. Սինասյանի «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Յայաստանի Յանրապետությունում (1990-2003 թթ.)» չափազանց արժեքավոր հետազոտությունն է⁵, որում հեղինակը ընդհանրացրել է անկախության հռչակումից հետո հանրապետությունում շուկայական տնտեսակարգի ձևավորման ուղղությամբ իրականացված սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները: Օգտագործելով խնդրո առարկա հիմնահարցին վերաբերող մեծաքանակ արխիվային նյութեր, վերլուծելով հրապարակի վրա առկա գիտական զրականությունը, հենվելով ստվարածավալ տպագիր սկզբնաղբյուրների, մամուլում հրատարակված նյութերի վրա՝ հեղինակը կարողացել է ոչ միայն լուսաբանել

¹ Ազիզբեկյան Ռ. Լ., Գեղամյան Գ.Մ., Յայաստանը 1945-1990-ական թվականներին, Եր., 1994:

² Նույն տեղում, էջ 123:

³ Ազիզբեկյան Ռ. Լ., Յայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Եր., 1992:

⁴ Աբրահամյան Յ., Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը 1945-2011 թթ., Եր., 2011թ.

⁵ Սինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Յայաստանի Յանրապետությունում (1990-2003 թթ.), Եր., 2003:

քննարկվող ժամանակահատվածում հանրապետության տնտեսական, սոցիալական բնույթի կարևոր հիմնահարցերը, այլև ընդհանրացրել է Հայաստանի անկախության հռչակմանը անմիջականորեն նախորդած ժամանակահատվածի և հատկապես անկախ պետականության ձևավորման ընթացքում հանրապետությունում ծավալված սոցիալ-տնտեսական բնույթի գործառույթների հետ սերտորեն առնչվող հասարակական-քաղաքական բնույթի գործընթացները: Ընդհանուր առմամբ անկողմնակալ ուսումնասիրության մեջ ներկայացվել են անցման շրջանում ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արդյունքում ունեցած ինչպես ձեռքբերումները, այնպես էլ բացթողումները: Մասնավորապես, ուսումնասիրության մեջ հեղինակը միանգամայն իրավացիորեն նկատում է, որ հանրապետությունում իշխանության հասած քաղաքական ուժերը թերագնահատեցին հատկապես անցման շրջանում պետության կարգավորիչ, ուղղորդող դերակատարությունը¹:

Առանց վարանելու կարելի է արձանագրել, որ քննարկվող աշխատանքը ոչ միայն որպես նորանկախ Հայաստանի պատմությանը նվիրված գիտական առաջին ծավալուն հետազոտություն, այլև ուսումնասիրության մեջ առաջադրված հիմնախնդիրներով, ներկայացված հարցադրումներով, ինչպես նաև հիմնահարցերի լուսաբանման առանձնահատուկ մեթոդոլոգիայով ուղի է հարթել Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմության հետագա ուսումնասիրության համար: Սակայն Է. Մինասյանի արժեքավոր ուսումնասիրության շրջանակները ընդգրկում են գլխավորապես շուկայական տնտեսությանը անցման շրջանում Հայաստանում իրականացված սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները, որոնց ենթատեքստում են միայն քննարկվել Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքին վերաբերող որոշ հիմնահարցեր: Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման բուն գործընթացի լուսաբանումը չի հանդիսացել Է. Մինասյանի հետազոտության նպատակը: Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմության չուսումնասիրված այդ հիմնահարցը փորձել ենք լուսաբանել սույն ատենախոսությամբ:

Հորպարակի վրա առկա են Հայաստանի արտաքին քաղաքականության առանձին հարցերի լուսաբանմանը նվիրված, առումով որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող ուսումնասիրություններ²:

Ավելի մեծաքանակ են խնդրո առարկա ժամանակահատվածի հիմնախնդիրների վերլուծությանը նվիրված տնտեսագիտական բնույթի աշխատությունները, որը բացատրվում է հիմնականում այն հանգամանքով, որ բառացիորեն հասարակության յուրաքանչյուր անդամի ամենակենսական շահերը գործնականում անմիջականորեն շոշափող տնտեսակարգի արմատական հեղաբեկմանը նպատակամղված քայլերն ունենին հասարակական-քաղաքական բացառիկ ինչեղություն ինչպես բուն գործընթացի, այնպես էլ ձեռնարկված քայլերի հետևանքների առումով, քանզի վերջին հաշվով դրանք էին պայմանավորում հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, երկրի քա-

¹ Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), Եր., 2003, էջ 94, 232:

² Այվազյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը Հայկական հարցի համատեքստում, Եր., 2007: Անանյան Ա., Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին), Եր., 2003: Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրները հայ-թուրքական հարաբերություններում (1991-2004 թթ.), Եր., 2006: Բեգամյան Լ., Բայբուրդյան Ա., Պարզյան Ա., Եվրոպական միություն և Հայաստան: ԵՄ պատմությունը, կառուցվածքը: ԵՄ-Հայաստան հարաբերությունները, Եր., 2010: Պողոսյան Բ., Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները և ԱՄՆ կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը 1991-2007 թթ., Եր., 2010: Քեռյան Գ., Սիմոնյան Հ., Հայաստան-Եվրոպական միություն հարաբերությունների ընթացքը և զարգացման հեռանկարները, Եր., 2005:

ղաքական համակարգը, պետականության ձևը, հանրության ողջ արժեհամակարգը, ընդհուպ մինչև նորանկախ երկրի հասարակության հոգևոր չափորոշիչները և այլն:

Տնտեսագիտական ուսումնասիրությունների առումով ևս Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման հիմնահարցը ամբողջությամբ գործնականում ուսումնասիրված չէ: Սակայն, այնուամենայնիվ, հասարակության տնտեսական կյանքին վերաբերող չոր հետազոտություններում պարունակվում է մեծ քանակությամբ փաստական նյութ, տեսլականներ, ընդհանրացումներ ու եզրահանգումներ, քննարկված են անկախության հաստատման շրջանի բազմաթիվ հիմնահարցեր: Ատենախոսության մեջ քննարկվող հարցերի լուսաբանման տեսանկյունից մեր կարծիքով լուրջ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ա. Մարկոսյանի հեղինակած ուսումնասիրությունները, որոնցում ներկայացվել-վերլուծվել են անցման շրջանում Հայաստանում բաժնետիրացման եղանակով իրականացված սեփականաշնորհման առանձնահատկություններն ու ընթացքը, լուսաբանված է պետական սեփականության մասնավորեցման գաղափարախոսությունը, ներկայացված է տնտեսական վերափոխումների կարգավորման պետական համակարգը, վերլուծված են ՀՀ տնտեսական անվտանգության ռազմավարության հիմնահարցերը, քննարկված է Հայաստանի տնտեսական շահերի ապահովմանն ուղղված պետության ծավալած գործունեությունը¹ և այլն: Հայաստանի տնտեսական բնույթի զարգացումների մեզ հետաքրքրող հարթության առումով առավել կարևորվում են նաև այդ աշխատություններում մրցակցության պաշտպանության, հսկանենաշնորհային պետական քաղաքականության հետ առնչվող հիմնահարցերի գիտական մեկնաբանությունները և այլն: Քննարկվող հետազոտություններում հիմնավորված է այն տեսակետը, որ տնտեսական անվտանգության ապահովումը Հայաստանի անկախության, պետական ինքնիշխանության հաստատման և ապահովման կարևորագույն երաշխիքներից է² և այլն:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության սոցիալ-քաղաքական բնույթի հիմնահարցերին է իր հետազոտություններում անդրադարձել Ա. Թադևոսյանը³: Սույն հետազոտության առումով առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հրապարակումներում հեղինակի արտահայտած այն տեսակետը, որ հանրապետությունում խորացող աղքատությունը, դադարելով զուտ սոցիալական բնույթի երևույթ լինելուց, ոչ միայն խոչընդոտել է անկախ պետականության հաստատման գործընթացին, այլև նույնիսկ վտանգել է իր ինքնիշխանությունը կերտող հասարակության վերարտադրությունը ընդհանրապես⁴:

Ատենախոսության հիմնախնդրի լուսաբանման առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այլ առանձին հեղինակների ու հեղինակային խմբերի տա-

¹ Մարկոսյան Ա. Խ., Պետական և պետական մասնակցությամբ ձեռնարկությունների մասնավորեցումը, Եր., 1995: Մարկոսյան Ա. Խ. Սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների մասին / Խորհուրդներ արժեթղթերի ներկա և ապագա տերերին /, Եր., 1995: Մարկոսյան Ա. Խ., Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը. Տեսության և պրակտիկայի հարցեր, Եր., 1995: Մարկոսյան Ա. Խ., 222 հարցի պատասխան սեփականաշնորհման մասին, Եր., 1996: Մարկոսյան Ա. Խ., Պետությունը և շուկան, Եր., 2000: Մարկոսյան Ա., Հայաստանը 21-րդ դարի մարտահրավերների առջև, Եր., 2004: Մարկոսյան Ա., Տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրները, Եր., 2005: Մարկոսյան Ա. Խ. Տնտեսագիտություն բոլորի համար, Եր., 2006:

² Մարկոսյան Ա., Տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրները, Եր., 2005, էջ 7:

³ Թադևոսյան Ա., Արժեքային գործընթացները և միտումները 1991-1998 թվականներին, Եր., 2000: Թադևոսյան Ա., Աղքատության հիմնախնդիրները պետականության զարգացման ու ամրապնդման դիտանկյունից, Եր., 2003:

⁴ Թադևոսյան Ա., Աղքատության հիմնախնդիրները պետականության զարգացման ու ամրապնդման դիտանկյունից, Եր., 2003, էջ 5:

կավին անցման փուլում գտնվող Հայաստանի երրորդ հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող ուսումնասիրությունները¹:

Հանրապետությունում լույս են տեսել նաև ատենախոսության մեջ քննարկվող ժամանակաշրջանում նորանկախ Հայաստանի կայացման գործընթացի որոշ հարցերի նվիրված, հրապարակախոսական բնույթի հրապարակումներ և քաղաքագիտական ուղղվածությամբ աշխատանքներ, որոնցում ևս բնականաբար, խնդրո առարկա հիմնահարցը պատմագիտական համապարփակ ուսումնասիրության չի ենթարկվել²:

Քաղաքագիտության ոլորտին վերաբերող արժեքավոր գիտական հետազոտություն է Գ. Քեռյանի «Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը» ուսումնասիրությունը, որում հեղինակը, կուսակցությունների դասակարգման հիմնահարցերի տեսական վերլուծության ֆոնի վրա անդրադառնալով նորանկախ Հայաստանում բազմակուսակցական համակարգի կայացմանը, լուսաբանել է երկրում համեմատաբար երիտասարդ կուսակցությունների ձևավորման ընթացքը, վերլուծել նրանց որդեգրած քաղաքական արժեքներն ու ծրագրերը, ներկայացրել կուսակցությունների դերակատարությունը անկախության կայացման գործընթացում: Աշխատանքում հեղինակը, մասնավորապես, հանգել է այն կարևոր հետևությանը, որ քաղաքական կյանքում բազմակուսակցական գոյավիճակի առկայությունը Հայաստանում, հնարավորություն ընձեռեց ԽՍՀՄ փլուզումից հետո խուսափել ինչպես անիշխանության քաոսից, այնպես էլ բռնատիրության ճիրաններից³:

Ճիշտ է Հայաստանի երրորդ հանրապետության կայացման առանձին հարցեր

¹ Մամիկոնյան Զ. Ս., ԶԳ գյուղատնտեսական արտադրության հիմնախնդիրները, Եր., 1997: Խոջաբեկյան Վ. Ե., Ջբաղվածության հիմնախնդիրները Հայաստանում անցման շրջանում, Եր., 1998: Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում. տնտեսություն և արդյունքներ, խմբագրական կոլեգիա Աղանբեգյան Ա., Սկրտչյան Ս., Գևորգյան Ս., Եր., 1999: Մանասերյան Թ., Նոր տնտեսական քաղաքականության ուրվագծերը: Ազգային տնտեսության զարգացման հիմնական առաջնահերթությունները, Եր., 2000: Գաբրիելյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը (ազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2001: Գաբրիելյան Ս., Աղքատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում, Եր., 2001: Մելքունյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2002: Մարկոսյան Ա., Հախվերդյան Դ., Նազարյան Գ., Հայաստանը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում, Եր., 2002: Կիրակոսյան Գ., Անցումային տնտեսության վերափոխումները: Տեսության հարցեր, Եր., 2002: Անանյան Լ. Զ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Եր., 2003: Արտագաղթը Հայաստանից (խմբ. Տ. Խառատյան, Ազգագրական հետազոտությունների կենտրոն, Եր., 2003: Դավիթյան Ս., Մարկոսյան Ա., Սարգսյան Զ., վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում, Եր., 2003: Մարկոսյան Ա., Մաթևոսյան Է., Պետությունը և ձեռնարկատիրությունը, Եր., 2005: Մարկոսյան Ա., Գեղամյան Ն., Սոցիալական քաղաքականության պետական կարգավորման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Եր., 2006:

² Լիպարիտյան Ժ., Պետականության մարտահրավերը, Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, Եր., 1999: Սարգսյան Կ., Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Եր., 1999: Բագրատյան Զ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանից դուրս գալու ելքերի մասին, Եր., 2000: Դեմոյան Լ., Երրորդ հանրապետության ողբերգությունը և աստեղային ժամը, Եր., 2002: Հովսեփյան Ս., ԶԳ-ն և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, Եր., 2002: Մանուկյան Վ., Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում: Ելույթների և հոդվածների ժողովածու / Կազմող Լ. Հակոբյան և ուրիշներ, Եր., 2002: Մանուկյան Վ., Գնացքից թռչելու ժամանակն է: Հոդվածների ժողովածու / Խմբագիր Լ. Խուրդյան, Ա. Հարությունյան /, Եր., 2002: Բագրատյան Զ., Հայաստանը դարերի սահմանագծին, Եր., 2003: Հայաստան 1998-2007 / Խմբագիր Ա. Վարդանյան, Եր., 2008: Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 2012:

³ Քեռյան Գ., Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը, Եր., 2002, էջ 264:

քննարկվել են նաև պատմության գծով պաշտպանված որոշ ատենախոսություններում¹, սակայն նրանցից և ոչ մեկում սույն աշխատանքի խնդրո առարկա հիմնահարցը չհանդիսանալով այդ աշխատությունների հետազոտության օբյեկտը, ամբողջական և համակողմանի գիտական ուսումնասիրության չի ենթարկվել:

Այսպիսով, «Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում 1990-2001 թթ.» հետազոտությունը քննարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում անկախ պետականության հաստատման բազմաբնույթ գործընթացի հնարավորինս համակարգված լուսաբանման ու պատմաքննական վերլուծության առաջին համեստ փորձն է:

Ատենախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործած սկզբնաղբյուրների, գրականության ցանկից և բովանդակությունից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 490 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ ներկայացված է թեմայի արդիականությունը, ցույց են տրված ատենախոսության գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը, նշված են հե-

¹ Տողանյան Վ., ԱՊՀ կազմավորումը և հայ-ռուսական հարաբերությունները (1991-1995 թթ.). Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Եր., 1996: Ազգյան Վ., Ղարաբաղյան ու տարածաշրջանային մյուս զինված հակամարտությունները Անդրկովկասում և Ռուսաստանի Ղաշնությունը (1991-1994 թթ.). Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 2001: Բայան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2002: Շահնազարյան Ա., Հայ-վրացական հարաբերությունները հետխորհրդային շրջանում (1991-1999 թթ.). Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Եր., 2002: Կարապետյան Ա., Հայ-հունական հարաբերությունները 1991-1998 թթ.-ին. Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցելու համար, Եր., 2004 թ., Մալխասյան Ց., Հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները 1991-2001 թթ. Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2004: Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության գործոնը հայ-թուրքական հարաբերություններում (1991-2004 թթ.). Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2005: Մալեքյան Լ., Հայ-իրանական պատմամշակութային կապերն արդի էտապում. Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Եր., 2005: Մանուկյան Ժ., Հայաստանի Հանրապետությունը ԱՊՀ ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում (1995-2001 թթ.). Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Եր., 2006: Մարտիրոսյան Տ., Հայաստանի Հանրապետության տարածաշրջանային քաղաքականության ու ռազմավարության ձևավորման գործընթացը 1991-2002 թթ. Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2006: Մելիքյան Ս. Հ., Հայաստանի Հանրապետություն - Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ հարաբերությունները 1991-2000 թթ. Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2007: Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ. Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2008: Սարգսյան Վ., Սամցխե-Ջավախք-Թեթիսը Հայաստանի Հանրապետություն-Վրաստան հարաբերությունների համատեքստում (1980-ական թթ. վերջ – 2003 թ.), Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2010: Վարդյան Մ., Ազրարային վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1991-2000 թթ., Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2011: Демоян Г. А., Карабахский конфликт и Турция. Историко-сравнительный анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ер., 2012.

տազոտության նպատակներն ու խնդիրները, ժամանակագրական շրջանակները, տրված է հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը:

ԳՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀՈԶԱԿԱԳՐԻ ԸՆԴՈՒՄՈՒՄԸ ԵՎ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹՅՈՒՑԻ ՍԿԻԶԲԸ

Առաջին ենթագլուխ - Անկախության հռչակագրի ընդունումը և Հայաստանի փաստական անկախացման ընթացքը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից 70 տարի անց պատմությունը կրկին ազատատենչ հայ ժողովրդին հնարավորություն ընձեռեց կերտել իր ազգային անկախ պետականությունը: Այդ ժամանակահատվածի քաղաքական մաքառումների արդյունքում ձևավորված մնայուն հուշարձաններից է, անշուշտ, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կողմից 1990 թ. օգոստոսին ընդունված Հայաստանի անկախության հռչակագիրը¹:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի օգոստոսի 4-ի որոշմամբ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի պատգամավորներից ստեղծվել էր Հայաստանի անկախության հռչակագրի նախապատրաստման 15-հոգանոց հանձնաժողով²: Գիտ օգոստոսի 6-ի որոշմամբ էլ ձևավորվել էր ընդունվելիք հռչակագրից բխող սահմանադրական փոփոխություններ մշակող հատուկ աշխատանքային հանձնաժողով³: Հանձնաժողովի կողմից ինքնուրույն աշխատանքի արդյունքում ձևավորված, ինչպես նաև տարբեր քաղաքական ուժերի կողմից ներկայացված տարբերակների թիվը շուտով հասավ մեկ տասնյակի⁴: 1990 թ. օգոստոսի 20-ին հանձնաժողովը Գերագույն խորհրդին ներկայացրեց նոր, միասնական տարբերակը⁵:

Այսպիսով Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի մասին հռչակագրի ընդունման գործընթացը մոտեցավ իր վերջնագծին: Սկսվեց ըստ էության հռչակագրի մանրագին քննարկման փուլը: Մինչ այդ առաջին հայացքից ոչ խնդրահարույց թվացող շատ ձևակերպումներ ու ամբողջ դրույթներ օրենսդիր մարմնի քաղաքական ուժերի համար դարձան իսկական հայեցակարգային պայքարի առարկա⁶:

Գերագույն խորհրդի օգոստոսի 23-ի պատմական միտումն ազգային արժեքների հավատարիմ քաղաքական ուժերի ճնշման տակ ձայների մեծամասնությամբ ի լրումն հռչակագրի՝ արդեն խորհրդարանի կողմից հավանության արժանացած դրույթների, ավելացվեց նաև թվով 11-րդ կետը, որում արձանագրված էր. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»⁷: Կատարվածը փաստորեն հանրապետությունում իշխանությունը դեռ նոր ստանձնած ՀՀԸ ուժերի դեմ այդ օրերին բարձրագույն իշխանական մարմնում Գերագույն խորհրդում, ընդդիմության առաջին լուրջ դրսևորումն էր:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհուրդը իրականացրեց պատմական կարևոր քայլ՝ ազգային պետականության կորստից 70 տարի անց հռչակելով անկախ

¹ Խորհրդային Հայաստան, 25 օգոստոսի 1990 թ.:

² Հայկական խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 15 (971), 23 օգոստոսի 1990 թ., էջ 11-12:

³ Խորհրդային Հայաստան, 8, 9 օգոստոսի 1990 թ., Հայկական խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 15 (971), 23 օգոստոսի 1990 թ., էջ 12-17:

⁴ Խորհրդային Հայաստան, 10 օգոստոսի 1990 թ.:

⁵ Նույն տեղում, 22 օգոստոսի 1990 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 9 օգոստոսի 1990 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 24 օգոստոսի 1990 թ.:

Հայաստանի կայացման սկիզբը¹: Հռչակագիրը սկսվում էր հայ ժողովրդի համար դարակազմիկ փաստաթղթի բովանդակության պատմական բացառիկ նշանակության արձանագրմամբ. «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը... հռչակում է անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը»²: Հռչակագրի բացառիկ պատմական նշանակությունը նաև այն է, որ այդ փաստաթուղթը Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացը սահմանեց, որպես հասարակության կյանքի հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում իրականացվելիք արձատական ձեռնարկումների ամբողջություն:

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը օգոստոսի 24-ին ընդունեց ՀՀ պետական դրոշի մասին օրենքը³ և Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հայտարարվեց պետական զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ⁴:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 1990 թ. սեպտեմբերի 28-ի որոշմամբ հայտարարվեց ՀՀ զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի անցկացման նպատակով, ընդունված որոշման համաձայն, ստեղծվեց բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, գիտության, արվեստի, գրականության բնագավառի հեղինակավոր ներկայացուցիչներից կազմված 15 հոգանոց կազմկոմիտե՝ հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահի (Վ. Մանուկյան) գլխավորությամբ⁵: ՀՀ կառավարության 1990 թ. հոկտեմբերի 10-ի որոշմամբ ստեղծվեցին Հայաստանի պետական զինանշանի և պետական օրհներգի մրցութային հանձնաժողովները⁶, որոնք էլ 1991 թ. հուլիսին և 1992 թ. մարտին ընդունեցին համապատասխանաբար ՀՀ հիմն և զինանշանը:

1996 թ. հունվարին Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշն ու զինանշանը Ինտելեկտուալ սեփականության համաշխարհային կազմակերպության՝ ՎԻՊՕ-ի կողմից ճանաչվեցին, որպես ՀՀ սեփականություն⁷:

Ենթագլուխ երկրորդ - Անկախության հանրաքվեն և Հայաստանի պետական ինքնիշխանության հռչակումը:

Անկախության հռչակագրի ընդունումը ընդամենը Հայաստանի կողմից անկախացման ուղու որդեգրման փաստաթուղթ էր և ըստ էության անկախացման գործընթացի սկզբնավորման իրավաբանական ձևակերպումը: Իսկ Հայաստանի փաստական քաղաքական անկախացումը դեռևս ապագայի գործ էր, որին հասնելու ճանապարհին, ինչպես ցույց տվեց պրակտիկան, հայ ժողովրդին դեռևս լուրջ փորձություններ էին սպասում: Բնականաբար հաղթահարվելիք խոչընդոտներից շատերի ակունքները ձգվում էին անկախության մասին հռչակագրին նախորդած ժամանակաշրջանից: Այսպես, կանխազգայլով ԽՍՀՄ մոտալուտ փլուզման վտանգը, Միության առաջին և վերջին նախագահ Մ. Գորբաչովը տակավին 1990 թ. ապրիլի 3-ին ստորագրեց «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» օրենքը⁸: Այդ փաստաթուղթը, ըստ էության ԽՍՀՄ հիմնական օրենքի վրա հենվելով, սահմանադրորեն միութենական հանրապետությունների հնարավոր անկախացումը կանխելու փորձ էր:

¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №16 (972), 31 օգոստոսի 1990 թ., էջ 4-6:

² Նույն տեղում, էջ 4:

³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 163, գ. 418, ք. 1-3:

⁶ Նույն տեղում, գ. 417, ք. 1-5:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 17 հունվարի 1996 թ.:

⁸ Известия советов Народных депутатов СССР, 7 апреля 1990 г.

Հայաստանի նկատմամբ կենտրոնի ճնշումները հատկապես ուժեղացան անկախության մասին հռչակագրի ընդունումից հետո: Հայաստանի Հանրապետության, բնույթով արդեն ժողովրդավարականացած իշխանությունները վարում էին ազգային ինքնիշխանության հաստատմանը միտված կանխանատված, ծրագրավորված քաղաքական կուրս, աստիճանաբար անցում էին կատարում կենտրոնի նկատմամբ, իրավական առումով, հարձակողական գործելաճին¹:

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. մարտի 1-ին որոշում ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու մասին»: 1991 թ. մայիսի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունեց հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողով կազմելու մասին որոշում²: Մինչև հանրաքվե կենտրոնական հանձնաժողովը ամսական զուևարում էր առնվազն երկու նիստ³, որոնցում քննարկվում էին կայանալիք հանրաքվեի հետ կապված ամենատարաբնույթ հարցեր:

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, հիմնվելով սեպտեմբերի 21-ին համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների վրա, ընդունեց Հայաստանը անկախ պետություն հռչակելու մասին պատմական որոշումը⁴:

1991 թ. սեպտեմբերի 25-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական օրենք անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին»⁵ պատմական փաստաթուղթը, որով Հայաստանը հայտարարվեց անկախ ժողովրդավարական պետություն: Հավատարիմ մնալով սահմանադրական ուղով անկախացման սկզբունքներին՝ Հայաստանի իշխանությունները որոշեցին կենտրոնի հետ սկսել ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հարցով բանակցությունները⁶:

1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բելոռուսի մայրաքաղաք Մինսկի մոտակայքում՝ Բելովեժյան բնակավայրում, Բելոռուսի Հանրապետության, Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի և Ուկրաինայի ղեկավարների կողմից ստորագրվեց անկախ պետությունների համագործակցություն (ԱՊՀ) ստեղծելու մասին համաձայնագիրը⁷: Ըստ էության հենց այդ համաձայնագիրն էլ դարձավ ԽՍՀՄ-ի միանգամայն փլուզման ակտը: Փաստերը միանգամայն որոշակիորեն հաստատում են, որ ինչպես ԽՍՀՄ մյուս բոլոր հանրապետությունները, այնպես էլ Հայաստանը դժվար թե կարողանային առանձին-առանձին անկախանալ, համենայն դեպս արդեն հայտնի պատմական ժամանակահատվածում, եթե Խորհրդային Միության փլուզումը չլիներ համընդհանուր՝ կրելով միանգամայն քաղաքական ակտի բնույթ:

ԱՊՀ-ի քաղաքական կայացումը տեղի ունեցավ դեկտեմբերի 21-ին, Ղազախստանի այն ժամանակվա մայրաքաղաք Ալմա Աթայում:

¹ Հայաստանի Հանրապետություն 2 փետրվարի 1991 թ., Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր № 5 (985), 15 մարտի 1991 թ., էջ 3:

² Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №10 (990), 31 մայիսի 1991 թ., էջ 12-13

³ Նույն տեղում, №17 (997), 15 սեպտեմբերի 1991 թ., էջ 34-35, №18 (998), 30 սեպտեմբերի 1991 թ., էջ 28-29:

⁴ Նույն տեղում, №18 (998), 30 սեպտեմբերի 1991 թ., էջ 21:

⁵ Նույն տեղում, էջ 10-12:

⁶ Նույն տեղում, №19 (999), 15 հոկտեմբերի 1991 թ., էջ 4, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 166, գ. 539, թ. 1:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 10, 13 դեկտեմբերի 1991 թ.:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆԸ ՆՊԱՏԱԿԱՌՈՐԴՎԱԾ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ենթագլուխ առաջին - Տնտեսական կացության առանձնահատկությունները Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկզբնավորման շրջանում:

Անկախ պետականության հաստատման ուղղվ ընթացող Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված էր իր առաջին քայլերը կատարել գտնվելով տնտեսական ծայրահեղ ծանր կացության մեջ: Ստեղծված անմխիթար իրավիճակն ուներ իր ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ պատճառները: Հայաստանի տնտեսության աննախադեպ անկման օբյեկտիվ նախադրյալները կապված էին հիմնականում ԽՍՀՄ-ի, նախ և առաջ որպես տնտեսական միասնական համակարգի, որի մի մասն էլ կազմում էր Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը, փլուզման հետ:

Հայաստանի տնտեսական վիճակի վատթարացմանը մեծապես նպաստում էին աղետի գոտու առկայությունը, արցախյան պատերազմն ու հանրապետության շրջափակված վիճակը: Սակայն այդ բոլորի հետ մեկտեղ հանրապետության տնտեսական կացության վատթարացման գործում էական էին նաև հեղափոխական ու նախ և առաջ արցախյան ազատագրական պայքարի ալիքի վրա հասարակության քաղաքական կյանքի առաջավոր բնագծերում հայտնված որոշ քաղաքական ուժերի կողմից թույլ տրված սխալները, որոնց համար նախադրյալները հատկապես առկա էին քաղաքական բնագծաբանում: Արցախյան պահանջատիրությանը զուգահեռ ԽՍՀՄ-ում ծավալված սրընթաց քաղաքական զարգացումների արդյունքում, պատմականորեն անչափ կարճ ժամանակահատվածում, նաև ազգային ինքնիշխանության հաստատման ուղին որդեգրած, հայ հասարակությանն ուղղորդող քաղաքական ուժերի գործունեության հիմքում ազգային շարժման ձևավորման շրջանում, երբեք էլ, որպես գործնական խնդիր, ընկած չէր եղել ազգային անկախ պետականություն ստեղծելու ռազմավարությունը:

Ղարաբաղյան պահանջատիրության խնդրի լուծումը ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի կողմից քննարկվում էր, բացառապես, խորհրդային հասարակության առկա ժողովրդավարական բարեփոխումների շրջանակներում¹: ՀՀԸ-ն, դեռևս իշխանության գալուց առաջ, իր քաղաքական պայքարում առանձնահատուկ դեր էր հատկացրել հանրապետության արդյունաբերական հզորությունների փակման համար ծավալված գործընթացին²:

Որպես ասվածի լավագույն ապացույց կարող է ծառայել այդ շրջանում երևանի «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորման ճակատագիրը: Հայոց Հանազգային շարժման որոշ քաղաքական գործիչների անմիջական ջանքերով 1989 թ. դեկտեմբերին, Հայաստանի արդյունաբերական հսկայի գործունեությունը դադարեցվեց³: Այն, որ «Նաիրիտի» հապճեպ փակումը ժամանակին պայմանավորված էր բացառապես քաղաքական դրդապատճառներով, ավելի որոշակի ուրվագծվեց ձեռնարկությունը այնքան մեծ աղմուկով փակելուց ընդամենը մեկ տարի հետո՝ 1991 թ. սկզբներին⁴, երբ արդեն իշխանության անցած նախկին ընդդիմադիրներն արեցին ամեն ինչ ոչ վաղ անցյալում

¹ Մարդկային զարգացման զեկույց Հայաստան, 1998, Պետության դերը, Եր., 1998, էջ 20:

² ՀԱԱ, ֆ. 1678, ց. 1, գ. 26, թ. 2, գ. 27, թ. 23:

³ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 1 (957), 15 հունվարի 1990 թ., էջ 6:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 4 ապրիլի 1991թ.:

իրենց իսկ ջանքերով պարապուրդի մատնված քիմիական հսկան վերաբացելու նպատակով¹:

Միայն ձեռնարկության գրեթե ոչնչով չարդարացված փակումից 4 տարի անց՝ հսկայական չափերի հասնող ներդրումների արդյունքում «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը վերջապես տվեց իր հիմնական արտադրանքի՝ քլորոպրենային կաուչուկի առաջին լուրջ խմբաքանակը²:

«Նաիրիտի» և փակված մյուս մեծ ու փոքր ձեռնարկությունների ճակատագրից չկարողացավ խուսափել նաև հայկական էներգետիկայի հսկան՝ Մեծամորի ատոմակայանը:

Հայաստանում ժողովրդական զանգվածների օրավուր ահազանցող ճնշման տակ 1989 թ. մարտին Մեծամորի ատոմակայանը, որը հանրապետությանը տալիս էր ՋէԿ-երի համեմատ կրկնակի անգամ ավելի էժան էլեկտրաէներգիա, դադարեց գործել³: Հայաստանյան ընդդիմադիրներն անմիջապես շտապեցին կատարվածը որակել իբր որպես հանուն ազատության պայքարում իրենց հերթական հաղթանակը⁴:

Նման կերպ փակվեցին առաջատար շատ ձեռնարկություններ և⁵:

Ադրբեջանական կողմը չհապաղեց օգտվել ստեղծված իր համար նպաստավոր կացությունից: Արդեն 1990 թ. ապրիլին ընթանում էր շրջափակման չորրորդ փուլը⁶: 1990 թ. հունվարից մինչև հունիս ամիսը ամբողջությամբ վերցրած հանրապետության արդյունաբերությունն աշխատաժամանակի ավելի քան 60 տոկոսը գործել է ագերիներին կողմից շրջափակման պայմաններում⁷: Անմիջապես նկատելով տնտեսական ու նախ և առաջ էներգետիկ ծանր կացության մեջ հայտնված Հայաստանի շրջափակման շոշափելի արդյունքները՝ ադրբեջանական կողմը այն դարձրեց իր պայքարի կարևորագույն միջոցներից մեկը⁸: Իսկական պատուհաս էին գազամուղի նկատմամբ իրականացվող ահաբեկչական գործողությունները⁹:

1992 թ. ապրիլ ամսին, հիմնականում էներգետիկ շրջափակման հետևանքով նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերությունն արձանագրեց 55% անկում¹⁰: Նույն թվականի մարտ ամսվա տվյալներով՝ էլեկտրականության բացակայության պատճառով նախկինում արդյունաբերական արտադրության մեջ ակտիվորեն ներգրավված շուրջ 350 հազար մարդ գտնվել էր հարկադիր պարապուրդի մեջ¹¹:

Բնականաբար, անկման այս ընդհանուր համապատկերի վրա սաստկացավ բնականության սոցիալական վիճակը¹²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 164, գ. 576, թ. 1, ց. 166, գ. 599, թ. 1-3:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 30 հունիսի 1994 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 169, գ. 160, թ. 1, Հայաստանի Հանրապետություն, 14 ապրիլի 1993 թ., 23 ապրիլի 1999 թ.:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 9 օգոստոսի 1990 թ.:

⁵ Խոջաբեկյան Վ., Ջբաղվածության հիմնահնդիվները Հայաստանում անցման շրջանում, Եր., 1998, էջ 130-131:

⁶ Խորհրդային Հայաստան, 29 մայիսի 1990 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 29 մայիսի 1990 թ.:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 1 մայիսի, 5 օգոստոսի, 24 հոկտեմբերի 1992 թ., Սարգկային գարգացման զեկույց. Հայաստան, 1995, Եր., 1995, էջ 17:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 186, թ. 2:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 5:

¹² Հայաստանի Հանրապետություն, 25 փետրվարի 1993 թ.:

1993-ից մինչև 1995 թ. ներառյալ ընկած ժամանակահատվածում Հայաստան մտնող զագատարի վրացական հատվածում ազերիների կողմից իրականացվել էին ավելի քան 40 խոշորամասշտաբ պայթեցումներ¹:

1992-1995 թթ. ընկած ժամանակահատվածում 34 անգամ էլ վնասարարության էր ենթարկվել Հայաստան մտնող երկաթգիծը, ներառյալ Խրամ գետի՝ Վրաստանը Հայաստանին կապող երկաթուղային կամրջի 7 պայթեցումները²:

1990-ականների սկզբին ՀՀ իշխանությունների համար ավելի քան պարզ էր, որ բոլոր պարագաներում միայն ատոմակայանի վերագործարկումով էր հնարավոր շտկել էներգահամակարգի ու ողջ տնտեսության վիճակը³:

Եվ ի վերջո 1995 թ. նոյեմբերի 5-ին, շուրջ 6 տարվա պարապուրդից հետո ատոմակայանը Հայաստանի մշտական թերբեռնվածությամբ տառապող և անկանոն գործող միացյալ էներգետիկ համակարգին սկսեց մատակարարել էլեկտրականության առաջին չափաբաժինը⁴:

Շուկայական հարաբերությունների համաշխարհային տնտեսական համակարգում տակավին իր նորամուտը արձանագրած ՀՀ-ի համար նրա տնտեսական երկու հսկաները «Նաիրիտը» և Սեծամորի ԱԷԿ-ը դարձան միջազգային հանրության մեջ Հայաստանի ներուժի հուսալիության ու կայունության յուրօրինակ գրավականը⁵:

1990-ականների 2-րդ կեսից արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերագործարկումը ՀՀ-ում դարձավ նպատակային գերխնդիր: Նախ, որպես առողջացման ենթակա ոլորտներ ընտրվեցին լեռնամետալուրգիական և քիմիական արդյունաբերությունները: Զուգահեռ աշխատանքներ տարվեցին թեթև արդյունաբերության, մեքենաշինության բնագավառներում⁶: Տակավին 1994 թ. առաջին կիսամյակից հանրապետությունում նկատվեցին մակրոտնտեսական կայունացման միտումներ⁷: 1996 թ. համախառն ներքին արտադրանքը 1995 թ. համեմատ աճել էր 5,8%-ով, բնակչության եկամուտները վելացել էին 20%-ով և այլն⁸:

Ընդհանուր առմամբ տնտեսական առաջխաղացումները, իհարկե որոշ վայրիվերումներով, զգալի էին նաև հետագա տարիներին:

Ենթազուխ երկրորդ - Անկախ պետականության հաստատմանը միտված շուկայական հարաբերությունների ձևավորման յուրահատկությունները:

Հայաստանի ազգաբնակչության արմատական շահերով պայմանավորված՝ տնտեսական ծրագրերի մշակումն ու իրականացումն ինքնին արդեն ինքնիշխանության դրսևորում էր:

Տնտեսության մասնավորեցումը հրամայական անհրաժեշտություն էր նաև անկախ ու ինքնիշխան հայկական պետության, տնտեսական առումով, շուկայական արժեքների վրա խարսխված համաշխարհային հանրության մեջ ներգրավվելու համար:

Հայաստանի քաղաքական անկախացմամբ երկրում կյանքի կոչված շուկայական տնտեսակարգը եկավ իր հետագա կայացմամբ էլ ավելի ամրապնդելու ՀՀ-ում ազգային, անկախ ինքնիշխանությունը:

¹ Բագրատյան Հ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանից դուրս գալու ելքերի մասին, Եր., 2000, էջ 50:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 23 մայիսի 1995 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 638, թ. 1-5, ց. 166, գ. 611, թ. 1, ց. 1-2:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 7 նոյեմբերի 1995 թ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 175, գ. 19, թ. 1, գ. 22, թ. 1-2:

⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 3, 12 նոյեմբերի 1998 թ., 26 մարտի, 14 հուլիսի 1999 թ., 30 սեպտեմբերի, 12 հոկտեմբերի 2000 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 1 սեպտեմբերի 1994 թ.:

⁸ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №31, 30 դեկտեմբերի 1997 թ., էջ 5-6:

Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը ավետած կարևորագույն փաստաթղթի՝ անկախության հռչակագրի 8-րդ կետով Հայաստանում հատուկ կերպով սահմանվեց սեփականության բազմաձևություն¹: Այդ առումով ամենևին էլ պատահական չէր, որ հանրապետությունում շուկայական տնտեսական համակարգ ստեղծելու նպատակով առաջին որոշումներն ավելի շատ ունեին ՀՀ-ում ազգային պետական ինքնիշխանության ամրապնդմանն ու հետագա զարգացմանը միտված քաղաքական փաստաթղթերի բնույթ²:

Կառավարության կողմից ընդունվեցին նոր որոշումներ սեփականաշնորհման գործընթացի ղեկավար օղակների, վերափոխումների ընթացքի կազմակերպման մասին³ և այլն: ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1992 թ. օգոստոսի 27-ին ընդունած «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապաստանականացման մասին» օրենքով սահմանվեցին Հայաստանում արտադրության միջոցների նկատմամբ սեփականության հարաբերությունների նպատակային փոխակերպման կազմակերպական-իրավական հիմքերը⁴: Սերտիֆիկատների միջոցով սեփականաշնորհման գործընթացի իրավական դաշտը ապահովելու նպատակով ՀՀ կառավարության կողմից միայն 1994-1995 թթ. ընդունվել էր 13 որոշում⁵:

Սեփականաշնորհման ամբողջ ընթացքում գործընթացի թերևս ամենախոցելի կողմը մնում էր մասնավորեցվող օբյեկտների դիմաց դրանք բերողների կողմից կատարած վճարումների բացահայտ անհամապատասխանությունն այդ հիմնարկ-ձեռնարկությունների իրական արժեքներին⁶, ինչպես նաև մասնավորեցման ընթացքում ըստ ելքային մրցակցության բացակայությունը⁷: 1995 թ. մինչև 2000-ականների առաջին տարիները հանրապետությունում «միջին» և «խոշոր» ձեռնարկություններից յուրաքանչյուրի մասնավորեցման համար միջինը վճարվել է ոչ ավելի, քան 150 հազար ԱՄՆ դոլար⁸:

Արտադրատնտեսական հարաբերությունների արմատական վերափոխման խնդիրները հայ հասարակության կողմից նախ և առաջ ընկալվում էին որպես անկախացման, երկրում ազգային ինքնիշխանության հաստատման ուղղությամբ իրականացվող կարևորագույն քայլեր: Թերևս հենց դրանով է բացատրվում այն իրողությունը, որ անկախության հռչակագրի ընդունումից հետո մինչև 1994 թ. օգոստոս ընկած ժամանակահատվածում քաղաքական անկախության կայացման ուղով ընթացող Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ընդունած ավելի քան 150 կարևորագույն նշանակության օրենքներից չենքին թիվ էին կազմում ուղղակիորեն հասարակական-քաղաքական ոլորտին վերաբերող իրավական ակտերը⁹: Սեփականաշնորհման նկատմամբ

¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №16 (972), 31 օգոստոսի 1990 թ., էջ 5:

² Նույն տեղում, №17 (973), 15 սեպտեմբերի 1990 թ., էջ 22-23, №20 (976), 31 հոկտեմբերի 1990 թ., էջ 24-38:

³ Հայաստանի Հանրապետություն, 20 հոկտեմբերի 1990 թ., ՂԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 537, թ. 1-2, գ. 567, թ. 1-2, գ. 165, գ. 156, թ. 1-13:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հ.15-16 (1019-1020), օգոստոս 1992 թ., էջ 4-50:

⁵ Հայաստանի Հանրապետության ազգային ժողովի տեղեկագիր, հ. 7-8 (1107-1108), ապրիլ 1996 թ., էջ 35:

⁶ ՂԱԱ, ֆ. 113, ց. 175, գ. 88, թ. 2, գ. 89, թ. 2, գ. 200, թ. 1, գ. 249, թ. 1, գ. 281, թ. 1, գ. 320, թ. 1, գ. 395, թ. 1:

⁷ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №20 (152), 4 հուլիսի 2001 թ., էջ 16-22:

⁸ Մարկոսյան Ա., Մաթևոսյան Է., Պետությունը և ձեռնարկատիրությունը, Եր., 2005, էջ 76:

⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 23 օգոստոսի 1994 թ.:

հասարակության մեջ և իշխանական շրջաններում քաղաքականացված մոտեցումներն էին, հիմնականում, որ պայմանավորեցին մասնավորեցման նկատելիորեն արագ տեմպերը և պատճառ դարձան այդ գործընթացում դրսևորված օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ բնույթի մեծ ու փոքր սխալները: Սեփականաշնորհման արագ տեմպերը պայմանավորված էին նաև դրսի թելադրանքով¹:

Սեփականաշնորհման գործընթացի քաղաքական երանգավորումը թերևս առավել ակնառու կերպով դրսևորվեց գյուղատնտեսության մասնավորեցման ընթացքում, որն սկսվել էր ավելի վաղ, քան արդյունաբերության բնագավառում: Հայաստանի Հանրապետությունում հանրային ունեցվածքի սեփականաշնորհումն իր բոլոր բացթողումներով ու սխալներով հանդերձ, նպատակային առումով, հիմնականում լուծեց շուկայական հասարակարգին անցման կարևորագույն հիմնախնդիրը՝ նախկինում բացառապես պետությանը պատկանած արտադրության միջոցների մասնավորեցման հարցը: Այսպես, արդեն 2000 թ. սկզբներից հանրապետության համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) 80 տոկոսից ավելին ապահովվել էր հանրապետության տնտեսության մասնավոր հատվածի գործունեության հաշվին²:

Հանրապետության հատկապես ֆինանսական ոլորտում իրականացված ինստիտուցիոնալ բնույթի վերակառուցումները, անշուշտ, խորքային առումով հանդիսանալով Հայաստանի ինքնիշխանության հետագա ծավալմանը ուղղակիորեն նպատակաուղղված քայլեր՝ միաժամանակ ամենաամնիջական ազդեցություն ունեցան ՀՀ այդ շրջանի սոցիալական կացության վրա:

Հանրապետությունում իրականացված գների ազատականացումն սկսվեց 1992 թ. հունվարից և ավարտվեց 1996 թ.³:

Հանրապետությունում ծայր առած տնտեսական վերափոխումների համակարգում շուկայական ազատ գնազոյացման անցման քայլի առաջանցիկությունը ընթացող սեփականության ձևերի փոփոխության նկատմամբ դարձավ հնարավորինս խտացված ժամանակահատվածում «տենդագին» գնաճի⁴ հետևանքով ազգաբնակչության սոցիալական առանց այն էլ անմխիթար վիճակի էլ ավելի վատթարացման պատճառը:

Այնպես որ վատահաբար պետք է արձանագրել, որ նշված բոլոր խնդիրները և այդ թվում նաև ազգային դրամի հիմնումը ամենևին էլ պատահական երևույթ չէր: Ազգային դրամի ստեղծման ուղղությամբ աշխատանքները ծավալվել էին հանրապետությունում դրամի կիրառման մասին որոշում ընդունելուց զգալիորեն ավելի վաղ⁵: Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից դեռևս 1993 թ. հոկտեմբերին դրամաշրջանառության կարգավորման նպատակով ստեղծված հատուկ պետական հանձնաժողովը նոյեմբերի 19-ին պատմական որոշում կայացրեց՝ 1993 թ. նոյեմբերի 22-ից Հայաստանի ողջ տարածքում ռուբլու շրջանառությունը դադարեցնելու և հայկական դրամը որպես վճարման օրինական միջոց ճանաչելու վերաբերյալ⁶:

Արդեն գոյություն ունեցող ազգային հերալդիկայի՝ դրոշի, զինանշանի, օրհներգի կողքին ազգային դրամը դարձավ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության պետական ինքնիշխանության անձնագրային նշանակության խորհրդանիշներից ևս մեկը:

1993 թ. սեպտեմբերին ՀՀ ԳԽ-ի ընդունած Հայաստանի Հանրապետության տարածքում արժեթղթերի թողարկման, տեղաբաշխման, շրջանառության, ինչպես նաև ար-

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 6 ապրիլի 1995 թ.:

² Մարկոսյան Ա., Մաթևոսյան Է., Պետությունը և ձեռնարկատիրությունը, Եր., 2005, էջ 67:

³ Հայաստանի Հանրապետություն, 27 փետրվարի 1996 թ.:

⁴ Նույն տեղում, 13 հոկտեմբերի 1993 թ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 239, թ. 1-6:

⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 20 նոյեմբերի 1993 թ.:

ծեթթերի շուկայի մասնակիցների գործունեության կարգավորման ու վերահսկման դրույթները սահմանող «Արժեթղթերի շրջանառության մասին»¹ օրենքով հիմք դրվեց հանրապետությունում արժեթղթերի շուկայի ձևավորմանը: Արժեթղթերի շուկայի ձևավորման հետ մեկտեղ և որպես նրա անհրաժեշտ բաղադրատարր հանրապետությունում ձևավորվում էին նաև ֆոնդային բորսաները²:

Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում ընդունված մի շարք իրավական փաստաթղթերով հանրապետությունում քայլեր էին ձեռնարկվում նաև ֆինանսական շուկայի կարևորագույն բնագավառների՝ հասարակական կյանքում սոցիալական բացառիկ դերակատարություն ունեցող կենսաթոշակային, ապահովագրական, հարկային համակարգերի կայացման ուղղությամբ և այլն³: Ձեռնարկված քայլերը, ճիշտ է, որոշ օբյեկտիվ, իսկ ավելի հաճախ սուբյեկտիվ պատճառներով մի շարք դեպքերում ոչ միայն չնպաստեցին անկախացմանն անմիջականորեն հաջողությամբ ժամանակահատվածում հանրապետությունում ստեղծված ծանրագույն սոցիալական կացության բարելավմանը, այլև նույնիսկ էլ ավելի բարդացրեցին վիճակը, բայց այնուամենայնիվ, պատմական ավելի մեծ հեռանկարի առումով, դրանք, արմատավորելով և ամրապնդելով հանրապետությունում շուկայական տնտեսածը, ունեցան էական դերակատարություն տնտեսական հետագա առաջընթացի համար, իսկ քաղաքական առումով, անշուշտ, նպաստեցին նորանկախ Հայաստանի ինքնիշխանության ծավալմանն ու ամրապնդմանը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ

ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ԵՆթագույն առաջին - Ձեռնարկումները հասարակական-քաղաքական կյանքի ժողովրդավարացման ուղղությամբ:

Անկախացմամբ սկիզբ դրվեց երկրի քաղաքական համակարգի վերափոխմանը: Անցման շրջանում Հայաստանի առջև ծառայած հիմնախնդիրներից էր հասարակական-քաղաքական կարգի ժողովրդավարականացումը: Նորանկախ Հայաստանի համար հասարակական կյանքի ազատականացումը միակ ուղին էր ինքնիշխանության հաստատման և ազգային անկախ պետականության հարատևման համար:

Ելնելով անկախության մասին հռչակագրի դրույթներից՝ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1990 թ. ընդունեց բնույթով բացառիկ ժողովրդավարական որոշում «Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմինները և պետական ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները, զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու մասին»⁴, որով, փաստորեն դրվեց հասարակության մեջ ամեն տեսակի զաղափարական պարտադրանքի բացառման հիմնաքարը: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. փետրվարի 26-ին ընդունեց «Հա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 647-657:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 24 փետրվարի 1993 թ., Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հ.15-16 (1043-1044), օգոստոս 1993 թ., էջ 65-76, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999 թվականի հունվար-սեպտեմբերին, Եր., 1997, էջ 59, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999 թվականի հունվար-սեպտեմբերին (տեղեկատվական-վերլուծական ամսական զեկույց), Եր., 1999, էջ 90:

³ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հ.1-2 (1005-1006), հունվար 1992 թ., էջ 4-13, 22-43, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, հ. 23-24 (1123-1124), դեկտեմբեր 1996 թ., էջ 3-14:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №21 (977), 15 նոյեմբերի 1990 թ., էջ 7-8:

սարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին»¹ օրենքը, որով Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում իրավաբանորեն անրագրվեց բազմակուսակցականության սկզբունքը:

Օրենքի ընդունումը մեծ խթան հանդիսացավ այլ հասարակության մեջ ժողովրդավարության կարևորագույն տարրերից մեկի քաղաքական կուսակցությունների և այլ տիպի հասարակական կազմակերպությունների ձևավորման համար: 2001 թ. Հայաստանում գրանցված էր շուրջ 100 կուսակցություն ու քաղաքական միավորում, ինչպես նաև փախստականների, զանգվածային լրատվության, մարդասիրական օգնության, գիտության և կրթության, մարդու իրավունքների, մշակույթի և սպորտի և այլ բնագավառների 2579 հասարակական կազմակերպություն²: Քննարկվող ժամանակահատվածում կուսակցությունները շատ հաճախ, արհեստականորեն համալրելով իրենց շարքերը, դադարել էին գաղափարների շուրջը համախմբված մարդկանց ընդհանրություն լինելուց և վեր էին ածվել ընտրություններ ապահովող կառույցների³:

Ազատական սկզբունքները նախ և առաջ կենսագործվեցին հենց խորհրդարանում: Արդեն 1995 թ. ամռանը առաջին խորհրդարանի 260⁴ պատգամավորներից 142-ը ներկայացնում էին 18 կուսակցություն և այլ հասարակական-քաղաքական բնույթի կազմակերպություն: ՀՀ առաջին զուամրման Գերագույն խորհրդի գործունեության ողջ ընթացքում խորհրդարանում գործել էին 12 պատգամավորական խումբ և 5 կուսակցական խմբակցություն⁵:

Հայաստանի ներքաղաքական կյանքի նոր շրջանը որոշակիացավ 1994 թ. վերջերին և տևեց մինչև 1998 թ. սկիզբը՝ մինչև ՀՀ իշխանավարման իր երկրորդ փուլը՝ իրականացնող ՀՀ առաջին նախագահի հրաժարականը, որը նշանավորվեց Հայաստանում ժողովրդավարության նկատելի սահմանափակմամբ⁶:

Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում, կարծեք, մշտական գրանցում ստացան պատվիրված քաղաքական դատավարությունները, ընդդիմության առաջնորդների ձերբակալությունները⁷ և այլն:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի ազատականացմանը միտված կարևոր իրավական փաստաթղթերից էր 1991 թ. հունիսի 17-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընդունած «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը⁸: Ըստ էության հանրապետությանը յոթ տասնամյակ պարտադրված աթեիզմից հետո Հայաստանը, աշխարհում առաջինը պետականորեն քրիստոնեությունը ընդունած երկիրը, դարձ կատարեց դեպի իր հոգևոր ալունքները: Հոգևոր բաղադրիչը կրկին դարձավ պետական արարողակարգի անբաժան

¹ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 115-118:

² Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. Հայաստան 2001. Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում, Եր., 2001, էջ 46:

³ Նույն տեղում:

⁴ Խորհրդային Հայաստան, 1 հուլիսի 1990 թ.:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 4 հուլիսի 1995 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 1 հունվարի 1995 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 8 հուլիսի 1995 թ., 11 դեկտեմբերի, 6 մարտի, 18 ապրիլի, 18 հունիսի, 10 հոկտեմբերի 1996 թ.:

⁸ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 136-140:

մասը¹:

ժողովրդավարության ուղին որդեգրած Հայաստանում խոսքի ազատության ճանապարհին կարևորագույն քայլ էր 1991 թ. հոկտեմբերի 8-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված «Մամուլի և զանգվածային լրատվության միջոցների մասին» օրենքը, որով սահմանվեց, որ Հայաստանում զանգվածային լրատվության բոլոր միջոցներն այլևս ազատ էին և չէին ենթարկվելու գրաքննության²: Օրենքի ընդունումը լուրջ խթան հանդիսացավ հանրապետությունում զանգվածային լրատվամիջոցների գործունեության ակտիվացման համար: Կտրուկ ավելացավ դրանց թիվը³:

1996 թ. Հայաստանում սկսվեց ժողովրդավարության որակական նոր ժամանակահատված կապված ՀՀ նախագահական հերթական ընտրությունների հետ: Ինչպես և ակնկալվում էր, կեղծվեցին նաև բացահայտ բռնությունների պայմաններում 1996 թ. սեպտեմբերի 22-ին անցկացված նախագահական ընտրությունների արդյունքները, և Լ. Տեր-Պետրոսյանը վերընտրվեց ՀՀ նախագահ⁴: Որից հետո հանրապետությունում սկսվեցին հակաիշխանական միտինգներն ու երթերը⁵:

1996 թ. նախագահական ընտրություններից հետո ժողովրդի և պետության շուրջ մեկ և կես տարի տևած սուր առճակատումը հանգեցրեց 1998 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահի հրաժարականին⁶: Հայաստանում սկսվեց հասարակական-քաղաքական զարգացումների նոր փուլ: Քաղաքական կյանքի առողջացման ուղղությամբ 1998 թ. մարտին նախագահական արտահերթ ընտրությունների երկրորդ փուլում հաղթանակած⁷ Ռ. Ռոչարյանի կարևորագույն քայլերից էին նույն թվականի մայիսին Հայ հեղափոխական դաշնակցության կուսակցության պաշտոնական կարգավիճակի վերականգնման մասին հրամանագրի ընդունումը⁸, քաղաքատարկյալների ազատ արձակումը և այլն⁹:

Ենթազույգ երկրորդ - Անկախ Հայաստանի պետական համակարգի ձևավորման գործընթացի առանձնահատկությունները:

Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում, բնականաբար, անկախ պետականության հաստատման հիմնահարցերի հետ ամենաուղղակիորեն կապված էր նորանկախ Հայաստանում իրականացվող պետականաշինությունը: Հայաստանում պետականության մակարդակով ինքնիշխանության ձևավորումը փաստորեն սկսվեց 1990 թ. կայացած խորհրդարանական ընտրություններով¹⁰:

Գերագույն խորհրդի գործունեության շրջանակները սահմանվեցին 1991 թ. նոյեմ-

¹ Խորհրդային Հայաստան, 21 հուլիսի 1990 թ., 7 օգոստոսի 1990 թ., Հայաստանի Հանրապետություն, 1 հոկտեմբերի 1991 թ., 12 նոյեմբերի 1991 թ., 12 նոյեմբերի 1996 թ., 10 ապրիլի 1998 թ., 16 մայիսի 2000 թ.:

² Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 19 (999), 15 հոկտեմբերի 1991 թ., էջ 4-13:

³ Հայաստանի Հանրապետություն, 14 հուլիսի 1993 թ., 17 փետրվարի 1994 թ., 8 սեպտեմբերի 1994 թ.: Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998. Պետության դերը, Եր., 1998, էջ 38, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 13-14 (1089-1090), 20 հուլիսի 1995 թ., էջ 3:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 1 հոկտեմբերի 1996 թ.:

⁵ Նույն տեղում, 26 սեպտեմբերի 1996 թ.:

⁶ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №4 (37), 24 փետրվարի 1998 թ., էջ 33:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 7 ապրիլի 1998 թ.:

⁸ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №10 (43), 15 մայիսի 1998 թ., էջ 22:

⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 10, 11 փետրվարի 1998 թ.:

¹⁰ Խորհրդային Հայաստան, 22 մայիսի 1990 թ.:

բերի 19-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասին» օրենքով¹: Ի դեպ այդ փաստաթղթում առաջին անգամ ամրագրված էր, որ հանրապետության խորհրդարանը մշտապես գործող իշխանական մարմին էր: Յուրաքանչյուր նոր խորհրդարանի ձևավորումը ըստ էության իրենով նշանավորում էր անկախ Հայաստանի ինքնիշխանության վերարտադրության ու հետագա ծավալման մի նոր փուլ: Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից 1995 թ. մարտին ընդունված օրենքով ձևավորվելիք հաջորդ խորհրդարանը վերանվանվեց ՀՀ Ազգային ժողովի²: Այդ օրենքով Հայաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի լիազորությունների ժամկետը սահմանվեց 4 տարին և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական գործընթացների պրակտիկայում ամրագրվեց համամասնական ընտրակարգ³:

Ըստ էության խնդրո առարկա ժամանակահատվածում Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած իրավական փաստաթղթերի գերակշռող մասն ուղղակիորեն կան էլ անուղղակի նպատակամղված էր ՀՀ անկախ պետականության հաստատմանը: Այդ բնույթի էր ՀՀ ԳԽ կողմից 1991 թ. օգոստոսի 1-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքը⁴: Ելնելով ինքնիշխան պետության կայացման գործընթացի արագացման շահերից, սահմանելով հանրապետության նախագահի պաշտոնը Հայաստանի խորհրդարանը նրան զիջեց իր լիազորությունների մի մասը⁵: 1991 թ. կայացած նախագահական ընտրությունների արդյունքում նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության առաջին նախագահ ընտրվեց Լ. Տեր-Պետրոսյանը⁶: Հանրապետությունում ձևավորված կիսանախագահական կառավարման համակարգի կայացման կարևորագույն հանգրվան էր 1998 թ. իշխանափոխությունը:

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի Հանրապետության իշխանական համակարգում իրականացված վերափոխումները նպատակամղված էին ազատական հասարակարգին բնորոշ կառավարման նոր համակարգի ձևավորմամբ անկախ պետականության հաստատմանը: Անկախ պետականության հաստատման գործում իր ներդրումն ուներ կառավարման համակարգի յուրաքանչյուր օղակ: Սակայն հարևանի կողմից պատերազմի մեջ ներքաշված Հայաստանի համար նախնական փուլում առավել կարևոր էր ուժային կառույցների ու նախ և առաջ զինված ուժերի կայացումը: Այդ ուղղությամբ գործնական քայլեր էին իրականացվում տակավին 1990 թ. սկզբներից⁷:

Պետական ինքնիշխանության որակապես նոր մակարդակ էր նշանավորում հայոց բանակի համալրման նպատակով ՀՀ նախագահի 1992 թ. ապրիլի 18-ի հրամանագրով հանրապետությունում իրականացված առաջին զորակոչը, որը ընթացավ 1992 թ. մայիս-հունիս ամիսներին⁸: Այդ գործընթացը հաջողությամբ ղեկավարում էին առաջին անգամ սեփական բանակը համալրելու նպատակով ձևավորված զորակոչային կենտրո-

¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 22 (1002), 30 նոյեմբերի 1991 թ., էջ 3-10:

² Նույն տեղում, № 6 (1082), 31 մարտի 1995 թ., էջ 3:

³ Նույն տեղում, էջ 3-4:

⁴ Նույն տեղում, № 15 (995), 15 օգոստոսի 1991 թ., էջ 4-9:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 20 հունվարի 1996 թ.:

⁶ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 20 (1000), 30 հոկտեմբերի 1991 թ., էջ 31:

⁷ խորհրդային Հայաստան, 12 մայիսի, 9, 19 հոկտեմբերի 1990 թ., Հայկական խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր № 9 (965), 15 մայիսի 1990 թ., էջ 10-11, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 398, թ. 1-3:

⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 8 (1012), 30 ապրիլի 1992 թ., էջ 37:

նական ու բժշկական հանձնաժողովները¹:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահի 1991 թ. դեկտեմբերի 14-ի հրամանագրով նախկինում գործած պետական անվտանգության կոմիտեն (ՊԱԿ) վերակառուցվեց ազգային անվտանգության պետական վարչության²:

Անկախացումից հետո, կապված հասարակական, բաղաբալկան, տնտեսական, սոցիալական, վարչական և այլ բնագավառներում իրականացվող արմատական վերափոխումների հետ, էական վերակառուցումներ տեղի ունեցան նաև հանրապետության ինքնիշխանության երաշխավորը հանդիսացող օղակներից ևս մեկում՝ ոստիկանությունում³: ՀՀ խորհրդարանի կողմից 2001 թ. ապրիլի 16-ին ընդունվեց «Ոստիկանության մասին օրենքը»⁴: Նշված փաստաթղթով էլ կատարվեց ներքին գործերի կառույցի անվանափոխությունը:

Անկախ պետականության հաստատման նպատակով Հայաստանում իրականացված պետաիրավական վերափոխումների շարքում, անշուշտ, իր ուրույն տեղն ունի պետական ինքնիշխանության կարևորագույն բաղկացուցիչներից մեկի՝ սահմանադրության ընդունումը⁵:

Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում անկախ պետականության հաստատմանը միտված կարևորագույն պետաիրավական բնույթի ձեռնարկումներից էր, պետական կառավարման ապակենտրոնացման ժողովրդավարության կարևորագույն սկզբունքի իրականացման նպատակով հանրապետությունում տեղական ինքնակառավարման համակարգի ձևավորումը⁶:

Պետաիրավական համակարգում իրականացված կարևորագույն քայլերից էր հանրապետությունում շուկայական հարաբերություններին հարիր և նրա հետագա ծավալմանը նպաստող իրավահարաբերությունների ձևավորումը: Հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում իրավահարաբերությունները կարգավորող իրավունքի աղբյուրների ընդունման հետ մեկտեղ բնականաբար ձևավորվեց նաև ՀՀ դատական համակարգը⁷:

Պետական իշխանության համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչների՝ կառավարման համակարգի և օրենսդրական դաշտի կայացման հետ աստիճանաբար ձևավորվում էր նաև իշխանության լիցենզիայի հաջորդ կարևոր բաղադրատարրը՝ պետական ծառայության համակարգը⁸:

Անկախ Հայաստանի պետականաշինության առումով չափազանց կարևոր քայլ էր նաև նորաստեղծ պետության քաղաքացիությունը հավաստող անձնագրերի ներդրումը⁹: Ինքնիշխան պետականության հումանիտար ոլորտին վերաբերող այդ մոտիվի հետագա զարգացումը եղավ ՀՀ Ազգային ժողովի 1995 թ. նոյեմբերի 16-ին ընդունած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 248, թ. 1-2:

² Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №24 (1004), 31 դեկտեմբերի, 1991 թ., էջ 46:

³ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №12, 5 հունիսի 1997 թ., էջ 172-181:

⁴ Նույն տեղում, №15 (147), 31 մայիսի 2001 թ., էջ 28-49:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 6 հուլիսի 1995 թ.:

⁶ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999 թթ.), Եր., 1999, էջ 423-443:

⁷ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №15(48), 27 հուլիս 1998 թ., էջ 28-36, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան 2000. Մարդու իրավունքները և մարդկային զարգացումը, գործողություն հանուն առաջընթացի, Եր., 2000, էջ 51:

⁸ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001 թ., գիրք դ, Եր., 2001, էջ 785-811:

⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 16 սեպտեմբերի 1994 թ.:

«Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության մասին» օրենքի¹ ընդունումը և այլն:

Պետական ինքնիշխանության ծավալման և խորացման ընթացքը թերևս առավել ակնառու դրսևորվեց նաև Հայաստանի պետական տոնացանկի և հիշատակի օրերի սահմանման հարցում²:

ՂԼՈՒՄ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ

ԲՆՈՒՅԹԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ԵՆթագլուխ առաջին - Արտերկրի կողմից նորանկախ Հայաստանի ճանաչման ընթացքը:

Լիակատար անկախության կարևորագույն չափորոշիչներից է համաշխարհային հանրության կողմից ազգային պետության ճանաչումը:

Փաստական առումով Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը առաջինը ճանաչել և նրա հետ այդ հենքի վրա դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել ՀՀ անկախության հանրաքվեից ուղիղ երկու ամիս անց՝ 1991 թ. նոյեմբերի 21-ին նույնպես նորանկախ Լիտվայի Հանրապետությունը³:

Հաջորդը ՀՀ անկախացման տարում նրա անկախությունը ղեկտեմբերի 12-ին ճանաչել⁴, իսկ նույն ամսվա 21-ից էլ դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել Ուկրաինան⁵: Իսկ այսպես կոչված հեռավոր արտերկրից առաջինը ՀՀ-ն ճանաչել և նրա հետ 1991թ. ղեկտեմբերի 25-ին դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել Ռումինիան⁶:

Հասկանալի պատճառներով նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության համար առանձնահատուկ նշանակություն ուներ Ռուսաստանյան ֆեդերացիայի կողմից 1991 թ. ղեկտեմբերի 17-ին ՀՀ անկախության ճանաչումը⁷: Իսկ հաջորդ օրն էլ իր հերթին Հայաստանը ճանաչեց Ռուսաստանի անկախությունը⁸: Ռուսաստանյան ֆեդերացիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվեցին 1992 թ. ապրիլին⁹: 1991 թ. ղեկտեմբերի 25-ին էլ ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշը հայտարարեց, որ իր երկիրը պաշտոնապես ճանաչում էր Հայաստանը, որպես ինքնիշխան պետություն¹⁰: Հաջորդ տարվա հունվարի 7-ից էլ երկու երկրների միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ¹¹: Առաջիններից մեկը անկախ Հայաստանը 1991 թ. ղեկտեմբերի 16-ին ճանաչեց Թուրքիան¹² և այլն:

Հայաստանի անկախացման տարում ընդամենը 3 ամսվա ընթացքում ՀՀ-ն ճանա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, №8 (1098), 30 նոյեմբերի 1995 թ., էջ 2-10:

² Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №27 (159), 20 օգոստոսի 2001 թ., էջ 58-59:

³ Հայաստանի Հանրապետություն, 22 նոյեմբերի, 1991 թ., ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 6:

⁴ Նույն տեղում, 15 հունվարի, 1992 թ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 190, թ. 1-6:

⁶ Նույն տեղում, գ. 188, թ. 1-7, Հայաստանի Հանրապետություն, 13 ղեկտեմբերի, 1991 թ., 15 հունվարի, 1992թ.

⁷ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 24(1004), 31 ղեկտեմբերի 1991 թ., էջ 55, Հայաստանի Հանրապետություն, 18 ղեկտեմբերի, 1991թ.:

⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 19 ղեկտեմբերի, 1991 թ.:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 8:

¹⁰ Հայաստանի Հանրապետություն, 27 ղեկտեմբերի, 1991 թ., ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 204, թ. 4-5:

¹¹ Հայաստանի հանրապետություն, 9, 17 հունվարի, 1992 թ.:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 192, թ. 1-3, Հայաստանի Հանրապետություն, 15 հունվարի, 1992 թ.:

չել էին աշխարհի 48 պետություններ, որոնց թվում էին արդեն հիշատակված երկրների հետ նաև Չինաստանը, Իրանը, Յնդկաստանը, Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան, Ճապոնիան, Եգիպտոսը, Մարոկկոն, Մեքսիկան, Իսրայելը, Բրազիլիան, Ղանիան, Նիդերլանդները և այլն¹: Անկախացած Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման շքահանդեսը էլ ավելի մեծ թափով շարունակվեց 1992 թ.²: 1992 թ. գարնանն արդեն անկախ Հայկական պետությունը ճանաչել էին աշխարհի 101 երկրներ, որոնցից 42-ի հետ հաստատվել էին դիվանագիտական հարաբերություններ³:

Նորանկախ Հայաստանի արտաքին գործընթացները համակարգող և իրականացնող գերատեսչության առջև ծառայել էին բազում խնդիրներ, որոնց հետ հանրապետությունը խորիրոգային շրջանում երբեք չէր առնչվել⁴:

Ազ նախարարությանը վերաբերող ՀՀ կառավարության ընդունած առաջին փաստաթղթերից էր 1991 թ. մայիսին կայացրած որոշումը գերատեսչության ապարատի զգալի ընդլայնման վերաբերյալ⁵: Հայաստանի ինքնուրույնության կարևորագույն չափանիշներից է օտարերկրյա ներկայացուցչությունների առկայությունը երկրում և ՀՀ դեսպանությունների գոյությունը արտասահմանում⁶:

Օտարերկրյա հեռու ու մոտիկ տերությունների կողմից Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման գործընթացը չթուլացող տեմպերով շարունակվում էր նաև հաջորդ տարիներին: 1997 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը արդեն ճանաչել էին աշխարհի 128 երկրներ, որոնցից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվել էին 114-ի հետ⁷:

Ենթազույգ երկրորդ - Հայաստանի անկախության հաստատումը և ԱՊՀ-ն:

Արտասահմանյան երկրների հետ երկկողմ հարաբերությունների հաստատման գործընթացում առաջնությունը տրվում էր ԱՊՀ երկրներին:

Հենց սկզբից Հայաստանը ամենակտիվ կերպով մասնակցում էր ԱՊՀ երկրների պետությունների ղեկավարների հանդիպումների նախապատրաստական աշխատանքներին և անցկացմանը⁸: ԱՊՀ-ն ըստ էության դարձավ անկախացած երկրների զգալի մասի համար կայունության հաստատման ու պահպանման, ինչպես նաև արտաքին հնարավոր մարտահրավերները դիմագրավելու արդյունավետ միջոց⁹:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ԱՊՀ երկրները իրենց տնտեսական հզորություններով զգալիորեն զիջում էին Արևմուտքին, բայց, այնուամենայնիվ, Հայաստանի հետ տնտեսական գործառույթներում նրանց դերը էական էր¹⁰:

Տնտեսական կապերի ամրապնդման հետ զուգընթաց ԱՊՀ շրջանակներում ձեռնարկվում էին նաև անդամ երկրների միջև քաղաքական, մշակութային և այլ բնույթի

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 15 հունվարի, 1992 թ., ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 214, թ. 1-4, գ. 196, թ. 1-12, գ. 220, թ. 1-12, գ. 221, թ. 1-8, գ. 229, թ. 1-10, գ. 206, թ. 1-6, գ. 226, թ. 1-8, գ. 199, թ. 1-7, գ. 197, թ. 1-5, գ. 228, թ. 1-5, գ. 193, թ. 1-14:

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 233, թ. 1-15, գ. 231, թ. 1-6, գ. 230, թ. 1-4, գ. 235, թ. 1-4, գ. 238, թ. 1-18, գ. 239, թ. 1-10, գ. 241, թ. 1-3, գ. 243, թ. 1-10, գ. 245, թ. 1-18, գ. 247, թ. 1-13, գ. 248, թ. 1-6, գ. 249, թ. 1-4:

³ Նույն տեղում, ց. 9, գ. 68, թ. 6:

⁴ Նույն տեղում, գ. 1, թ. 1-44:

⁵ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 7, ֆ. 113, ց. 165, գ. 353, թ. 1-2:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 167, գ. 484, թ. 1, թ. 2, գ. 554, թ. 1, ց. 168, գ. 40, թ. 1, ց. 169, գ. 128, թ. 1, Հայաստանի Հանրապետություն, 11 օգոստոսի, 25 նոյեմբերի 1992 թ.:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 2 հուլիսի 1997 թ.:

⁸ Նույն տեղում, 1, 21 հունվարի, 24 մարտի, 16 մայիսի, 9 հոկտեմբերի 1992 թ.:

⁹ Նույն տեղում, 15 հունվարի 1994 թ.:

¹⁰ Նույն տեղում, 29 փետրվարի 1996 թ., 18 մարտի 1997 թ., 7 մայիսի 1998 թ.:

կապերի սերտացմանը միտված միջոցառումներ¹:

Յենց սկզբից Անկախ պետությունների համագործակցության մեջ կարևորվեցին կառույցի անդամ երկրների ռազմաքաղաքական անվտանգության խնդիրները: Եվ պատահական չէր, որ ԱՊՀ շրջանակներում կնքված առաջին համաձայնագրերի մեծամասնությունը վերաբերում էր հենց այդ բնագավառին: ԱՊՀ-ի ռազմապաշտպանական նշանակության օբյեկտիվ գնահատումը այն օրերի՝ ՀՀ իշխանությունների բացառիկ ճիշտ քայլերից մեկն էր:

Անկախ Պետությունների Համագործակցության շրջանակներում կնքված պայմանագրերը, նրա կենտրոնական կառույցների կողմից ընդունված փաստաթղթերը նպատակաուղղված էին Համագործակցության անդամ բոլոր երկրների, այդ թվում բնականաբար նաև Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ռազմատեխնիկական առումով ամենաբարձր մակարդակի (ընդհուպ միջուկային զենքի մակարդակով) ապահովվածության հաստատմանը²:

ԱՊՀ շրջանակներում կնքված ռազմապաշտպանական բնույթի փաստաթղթերի մեջ իր բացառիկ կարևորությամբ առանձնացավ 1992 թ. մայիսի 15-ին Տաշքենդում կնքված «Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագիրը» (ԿԱՊ, իսկ հետագայում ՀԱՊԿ)³: Հավաքական անվտանգության պայմանագիրը ԱՊՀ այն կառույցներից էր, որում ՀՀ-ն հենց սկզբից, ունեցավ իր ամենակտիվ ներգրավվածությունը:

Քննարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանը ակտիվորեն մասնակցում էր ռազմապաշտպանական ոլորտի մոր պայմանագրերի կնքմանն ու համաձայնությունների կայացմանը⁴:

Համագործակցության ձևավորման պահից Հայաստանը մշտապես խոսքով ու գործով հաստատում էր ԱՊՀ շրջանակներում համագործակցությամբ իր ակտիվ շահագրգռվածությունը, որի գործնական ապացույցներից էր Անկախ պետությունների համագործակցության շրջանակներում նրա գոյության տակավին 5-րդ տարում ընդունված ավելի քան 600 փաստաթղթերի գերակշռող մասին ՀՀ մասնակցությունը⁵:

Սակայն դրանց մի զգալի մասը կյանքում այդպես էլ չիրականացվեց: Եվ ընդհանրապես ԱՊՀ-ի, որպես քաղաքական կազմակերպության կայացման ընթացքը գործնականում անչափ դժվար էր, որի հիմնական պատճառներից մեկը որոշ անդամ երկրների ներքին հակասություններն էին:

Ենթազույն երրորդ - ՀՀ և Ռուսաստանի Դաշնության միջև հարաբերությունների ձևավորման և զարգացման գործընթացը:

Անկախ պետությունների համագործակցության անդամ երկրներից ի սկզբանե բնականաբար Հայաստանի համար ամենակարևորը Ռուսաստանի Դաշնությունն էր: Երկու ժողովուրդների դարավոր փոխհարաբերությունների առումով չափազանց օրինաչափ էր, որ Հայաստանի անկախացումը չընթացավ ի վնաս հայ-ռուսական բարեկամության: Ռուսաստանի հետ իրավահավասարության սկզբունքներով Հայաստանի կնքած պայմանագրերը, հանդիսանալով ազգային ինքնիշխանության դրսևորում, միաժամանակ էլ ավելի էին ամրապնդում ՀՀ-ի հենց այդ պետական ինքնիշխանությունը: Այդ բնույթի հայ-ռուսական առաջին կարևորագույն փաստաթղթերից էր 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին կնքված «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանյան ֆեդերա-

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 3 ապրիլի 1992 թ.

² Նույն տեղում, 10 հունվարի, 21 փետրվարի, 28 մարտի, 1 ապրիլի, 2 ապրիլի 1992 թ.:

³ Նույն տեղում, 26 մայիսի 1992 թ.:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, № 8(1098), 30 նոյեմբերի 1995 թ., էջ 11, Հայաստանի Հանրապետություն, 25, 26 մայիսի 2001 թ.:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 18 սեպտեմբերի 1996 թ.:

ցիայի միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ անվտանգության» համաձայնագիրը¹: Ստորագրված համաձայնագրով կողմերը պայմանավորվում էին առավել սերտորեն համագործակցել հատկապես երկու երկրների ազգային անվտանգության ոլորտում:

Հայաստան-Ռուսաստան ռազմական համագործակցության ոլորտում լրջագույն քայլ էր 1995 թ. մարտի 16-ին ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետությունում ռուսական ռազմական հենակետի մասին»² պայմանագիրը: 25 տարի ժամկետով կնքված այդ պայմանագրի նպատակը ԱՊՀ արտաքին սահմանների հուսալի պաշտպանության համակարգի ձևավորումն էր:

Հայաստանում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին պայմանագրի, ինչպես և բազմաթիվ այլ կարևորագույն միջպետական փաստաթղթերի վավերացման բուն գործընթացները խոսում վկայությունն են այն բանի, որ անկախության հաստատումից հետո, բոլոր դեպքերում, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կյանքում գերիշխողը պետական ինքնիշխանության սկզբունքն էր³:

Հայաստանը Ռուսաստանի հետ ռազմական համագործակցության ոլորտում ինտեգրացման տեսակետից ԱՊՀ երկրների թվում առաջատարն էր⁴:

Ուղղատեխնիկական բնագավառում հայ-ռուսական դաշնակցային հարաբերություններում որակապես նոր փուլ սկսվեց 1999 թ. ընթացքում Գյումրիի ռուսական 102-րդ ռազմակայանում հակաօդային պաշտպանության զենիթահրթիռային Ս-300Կ զերծամանակակից համակարգի տեղակայմամբ⁵, Հայաստանի օդային տրածքում մարտական հերթապահություն իրականացնող ռուսական ավիացիոն խումբը ժամանակակից «ՄԻԳ-29» տիպի կործանիչներով համալրմամբ⁶, ՀՀ ՀՕՊ-ի և ՌԴ ռազմաօդային ուժերի համատեղ մարտական հերթապահության սահմանմամբ⁷ և այլն:

Մինչև 2001 թ. աշուն հայ-ռուսական ռազմական համագործակցության միջպետական իրավական դաշտը ներառում էր երկու երկրների միջև կնքված մոտ 40 համաձայնագրեր, որոնց թիվը գնալով արագորեն աճում էր⁸:

Անկախացումից հետո հայ-ռուսական հարաբերություններում ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկն էլ գիտության և կրթության ասպարեզում կապերի պահպանումն ու հետագա խորացումն էր: Գիտակրթական բնագավառի հաջողությունները ևս ապահովում էին միջպետական պայմանավորվածություններով⁹:

Գործընկերային և փոխշահավետ տնտեսական համագործակցությունը հայ-ռուսական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո անցած 10 տարիների ընթացքում խարսխված էր 40-ից ավելի միջպետական պայմանագրերի վրա¹⁰: Այդ համաձայնությունների գործունեության արդյունքում ապահովվեց ՌԴ ներշնչող և մնայուն ներկայությունը Հայաստանի տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտներում:

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 15 հունվարի 1992 թ.:

² Նույն տեղում, 17 մարտի 1995 թ.:

³ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր №, 21-22 (111-112), նոյեմբեր 1996 թ., էջ 34-35:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 3 մայիսի 1996 թ.:

⁵ Նույն տեղում, 19, 22 հունվարի, 23 փետրվարի 1999 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 24 հունիսի, 23 հոկտեմբերի 1999 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 27 մարտի, 14, 16, 23 ապրիլի 1999 թ.:

⁸ Նույն տեղում, 14 սեպտեմբերի 2001 թ.:

⁹ Նույն տեղում, 17 հունիսի 1994 թ., ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999-2001 թթ., Եր., 2002, էջ 379-382

¹⁰ Մելքունյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2002, էջ 260:

Ռուսաստանից հիմնականում զազի ներմուծման դիմաց Հայաստանի վճարումներն արդյունքում կուտակվել էր բավական մեծ պարտք: Նման պարագայում հայ-ռուսական տնտեսական բանակցությունների արդյունքում ձեռք էր բերվել պայմանավորվածություն, ըստ որի պարտքը մարելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության որոշ ձեռնարկությունների բաժնետոմսերի մի մասը պետք է տրամադրվեր ռուսական կողմին¹: Քննարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանի համար 1-ին գործընկերն առևտրատնտեսական հարաբերություններում բացարձակ ցուցանիշների առումով հանդիսացել է Ռուսաստանի Դաշնությունը²:

Ենթազույգ չորրորդ - Հայաստանի Հանրապետության փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ ազգային պետականության կայացման ընթացքում:

Հայաստանի անկախ պետականության հաստատման առումով բնականաբար չափազանց կարևոր էին ամնիջական սահմանակից հարևանների հետ ունեցած փոխհարաբերությունները:

Տարածքային առումով մերձավոր հարևանների հետ հարաբերությունների ձևավորման կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այդ փոխհարաբերությունների սկզբունքները դատարկ տեղում չէին ձևավորվելու: Ամնիջական հարևանների հետ նորանկախ Հայաստանի առնչությունների փորձը միանշանակորեն ապացուցեց, որ այդ հարցում չափազանց կարևոր էր անցյալի պատմական փորձը չանտեսելը:

Չափազանց կարևոր էին Հայաստանի հարաբերությունները Վրաստանի հետ: Շրջակայքում մեջ գտնվող Հայաստանի համար Վրաստանի տարածքով անցնող տրանսպորտային հաղորդակցությունը ՀՀ հիմնական էլքն էր դեպի արտաքին աշխարհ: Բացի դրանից հենց Վրաստանի տարածքով էր անցնում Հայաստանի տնտեսությունը կապույտ վառելիքով ապահովող միակ գազատարը:

1992 թ. հունիսին երկու երկրների միջև կնքվեց դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին համաձայնագիր³:

Հայ-վրացական միջպետական հարաբերությունների կայացման պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի 1991-1992 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածը, երբ Վրաստանը բառացիորեն գալարվում էր իշխանական ճգնաժամի ճիրաններում և կարողացավ խուսափել քաղաքացիական պատերազմից գերազանցապես Հայաստանի միջնորդական առաքելության շնորհիվ⁴:

Հայ-վրացական հարաբերություններին որոշակի լարվածություն էին հաղորդում վիրահայության ազգային, մշակութային, կրթական և մի շարք այլ բնագավառներում առկա հիմնախնդիրները: Նորանկախ երկու պետությունների փոխհարաբերություններում հատկապես կարևորություն էր ձեռք բերել Ջավախքի խնդիրը⁵:

ՀՀ իշխանությունների կողմից ձեռնարկվեցին արմատական միջոցառումներ վրաց-արբխազական պատերազմական գոտում հայտնված հայ բնակչությանը անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպելու նպատակով⁶: Հայ-վրացական հարաբերություններն այդ ժամանակաշրջանում հիմնականում զարգանում էին փոխադարձ բարյացակամության մթնոլորտում: Հաճախ էին երկու պետությունների ղեկավարների, կառավարա-

¹ Մելքունյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2002, էջ 260:

² Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999. 2000), Եր., 2001, էջ 467:

³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 19, թ. 3, Հայաստանի Հանրապետություն, 18 հունիսի 1992 թ.:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 1, 4, 8, 11, 14, 16, 17, 21 հունվարի 1992 թ.:

⁵ Սարգսյան Վ., Սամցխե-Ջավախք-Թեթիսը Հայաստանի Հանրապետություն-Վրաստան հարաբերությունների համատեքստում (1980-ական թթ. վերջ – 2003 թ.), Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2010, էջ 24:

⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 3, 4 սեպտեմբերի 1992 թ.:

կան, խորհրդարանական պատվիրակությունների, միջխորհրդարանական հանձնաժողովների և այլն փոխայցելությունները, որոնց ընթացքում կայացվում էին փոխհարաբերությունների գարգացումը խթանող կարևոր շատ համաձայնություններ¹:

Հայաստանի և Վրաստանի միջև փոխգործունեության գրեթե բոլոր ոլորտներն ընդգրկող բավականին ծավալուն իրավական դաշտը 2001 թ. աշման դրությամբ բաղկացած էր շուրջ 76 տարբեր բնույթի միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրերից ու համաձայնագրերից²:

Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո բավականին բարեհաջող ձևով սկսվեցին և ըստ էության միայն վերընթաց կորագծով շարունակեցին զարգանալ հայ-իրանական հարաբերությունները:

Քաղաքական առումով Իրանի հետ համագործակցությանը մեծապես նպաստում էր ի սկզբանե Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծման կապակցությամբ նրա ցուցաբերած դիվանագիտական ակտիվությունը:

1992 թ. հայ-իրանական միջպետական կապերի ձևավորման և զարգացման առումով չափազանց արդյունավետ էր³: Կնքված համաձայնագրերով զարկ տրվեց համագործակցությանը տնտեսական և գիտատեխնիկական բնագավառներում⁴:

Երկու երկրների միջև նախապես կայացված պայմանավորվածությամբ Մեղրու շրջանի Ազարակ ավանի մոտ 1992 թ. մայիսի 6-ին բացված Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը միմյանց կապող նավակամուրջը⁵ հայ-իրանական համագործակցության ծավալմանը նպատակամղված միջպետական համաձայնությունների առաջին ներշնչող արդյունքներից էր:

Իրանական կողմից դեպի Հայաստան բացի էներգակիրներից, ներկրվում էին նաև թեթև, քիմիական, սննդի, պարսկական արդյունաբերության արտադրանքների բավականին մեծ տեսականի: Ժամանակավոր կամրջի գոյության պարագայում երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը 4 տարվա ընթացքում ավելացել էր շուրջ 15 անգամ⁶, Արաքսի մշտական կամրջի շահագործումից 4 տարի անց միայն 2000 թ. ընթացքում ցամաքային ճանապարհով Իրանից Հայաստան էին տեղափոխվել մոտ 51 հազար տոննա միայն էներգակիրներ, որը մոտ 114 անգամ ավել էր, քան 1992 թ. Պարսկաստանից ներկրված բոլոր տեսակի ապրանքների ընդհանուր ծավալը⁷:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունից Հայաստան ամենաբազմատեսակ բեռների ներկրման ծավալները կտրուկ մեծացան 1996 թ. հունվարին Արաքս գետի վրայով երկու երկրների միջև հիմնավոր կապ ապահովող մշտական կամրջի շահագործմամբ⁸:

Երկու երկրների առևտրատնտեսական հարաբերությունների վերընթաց գծով զարգացմանը մեծապես նպաստում էին այդ նպատակով ձևավորված ինչպես տեղա-

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 6 հունիսի, 18 հուլիսի 1992 թ., 20 մայիսի, 16 հունիսի, 2 սեպտեմբերի, 20 նոյեմբերի 1993 թ., 15 փետրվարի, 5 հուլիսի 1994 թ., 15 օգոստոսի 1995 թ., 16 հունվարի, 5 հունիսի, 11 դեկտեմբերի 1996 թ., 22 փետրվարի, 6 մայիսի, 21 նոյեմբերի 1997 թ., 2 մայիսի, 7 հուլիսի, 26 սեպտեմբերի 1998 թ., 30 մարտի, 30 սեպտեմբերի 1999 թ., 10 մարտի 2000 թ., 24 հոկտեմբերի 2001թ.:

² Նույն տեղում, 23 հոկտեմբերի 2001թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 235, թ. 1-6:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 9, գ. 51, թ. 2-4:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 8 մայիսի 1992 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 5 մայիսի 1995 թ.:

⁷ Մելքունյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2002 թ., էջ 236:

⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 11 հունվարի 1996 թ.:

կան, այնպես էլ միջպետական կառույցները¹:

1995 թ. սկզբունքային պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին Իրան-ՀՀ գազամուղի կառուցման, ինչպես նաև երկու երկրների միջև էլեկտրահաղորդման բարձր լարվածության գիծ անցկացնելու վերաբերյալ²: Գազամուղի շինարարության մասին վերջնական պայմանագիրը երկու երկրների միջև կնքվեց 1997 թ., իսկ ինչ վերաբերում է Իրան-Հայաստան էլեկտրահաղորդման գծին, ապա նրա կառուցումը ավարտվեց ռեկորդային կարճ ժամանակահատվածում՝ 1997 թ. սկզբներին: Միջպետական համագործակցության տպավորիչ արդյունքները ոգևորում էին կողմերին նոր, ավելի մասշտաբային ծրագրեր մշակելու գործում: 2001 թ. սկսվել էին Արաքսի վրա համատեղ ուժերով կառուցվելիք 75 մվտ հզորությամբ հիդրոէլեկտրակայանի նախագծային պաշտտանքները, որը իրականացնում էր հայ-իրանական նորաստեղծ ձեռնարկությունը³:

Անկախացումից հետո բավականին հակասական հարաբերություններ ձևավորվեցին Թուրքիայի հետ: Ըստ տվյալների Թուրքիայի հետ Հայաստանի ուղղակի հարաբերությունների զարգացումը հանգեցրեց դրանց սրմանը: Այդ ամենի պատճառները պետք էր որոնել պատմական անցյալի, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության առումով Թուրքիայի բռնած բացահայտ հակահայկական դիրքորոշման մեջ:

Բնութագրելով նախնական փուլում հայ-թուրքական հարաբերությունները՝ չի կարելի չհանգել այն հետևությանը, որ ՀՀ իշխանությունների որոշ շրջանակներ տարված նորարարական հովերով, որն ուներ նաև իր օբյեկտիվ հիմքերը, հաճախ փորձում էին անտեսել պատմական փորձը, տուրք էին տալիս դրսից ներարկվող կարծեցյալ իրատեսական գաղափարներին⁴:

Ղարաբաղում ադրբեջանցիների կրած խոշորամասշտաբ պարտությունները հանգեցրել էին նրան, որ Անկարան հրաժարվել էր ավելի վաղ, զոնե առերևույթ, որդեգրած չեզոքությունից և սկսել Հայաստանին ուղղված կոչերի ձևով ուղղակի սպառնալիքներ տեղալ վերջինիս վրա⁵:

Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի իրական նպատակադրումները ի հայտ եկան, հատկապես, երբ թուրքական իշխանությունները որդեգրեցին Եվրոխորհրդին ու Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդին ՀՀ անդամակցությունը խոչընդոտելու հետևողականորեն իրականացվող քաղաքականությունը⁶: Հայ-թուրքական տնտեսական փոխհարաբերությունները սկզբնական շրջանում ակտիվորեն էին զարգանում հատկապես Անձոլյան տնտեսական համագործակցության (ԱՕՏՀ) կազմակերպության շրջանակներում⁷: Քաղաքական բնույթի ցանկացած ձևաչափերով հայ-թուրքական առնչությունները ամենավճճական պահին Թուրքիայի կողմից Հայաստանին ներկայացվող քաղաքական պահանջների արդյունքում նստում էին փակուղի⁸:

Հայաստանի և Թուրքիայի միջպետական հարաբերությունները կրում էին անուղղակի բնույթ և հիմնվում էին բացառապես ՀՀ անկախության ճանաչման մասին Թուրքիայի հայտարարության և ՄԱԿ-ի ու ԵԱՀԿ-ի իրավապայմանագրային համակարգի վրա⁹: Հայ-թուրքական տնտեսական առնչությունները պահպանվում էին երկու երկրնե-

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 18 սեպտեմբերի 1996 թ.:

² Նույն տեղում, 19 մայիսի 1992 թ., 7 մայիսի 1995 թ.:

³ Նույն տեղում, 27 ապրիլի 2001 թ.:

⁴ Սարգսյան Կ. Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Եր., 1999, էջ 140:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 12 մայիսի 1992 թ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 44, թ. 6:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 21 օգոստոսի 1993 թ.:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 190, թ. 1, գ. 338, թ. 1, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 10-11, գ. 44, թ. 5-8:

⁹ Նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 10, Հայաստանի Հանրապետություն, 26 հունիսի 1992 թ.:

րի որոշակի գործարար շրջանների նախաձեռնությամբ:

Թուրքիայի որդեգրած կեցվածքի պատճառով քննարկվող ժամանակահատվածում երկու երկրների միջև փոխհարաբերությունները աննշան չափով անգամ չմեղմացրեց 2001 թ. ամռանը հայ-թուրքական հաշտեցման համատեղ հանձնաժողովի ստեղծումը¹:

Ենթազուլն հիմներորդ - Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ հարաբերությունների ձևավորման գործընթացի առանձնահատկությունները:

Հայ-ամերիկյան հարաբերությունները ՀՀ անկախությանը հաջորդած առաջին տասնամյակում դինամիկ զարգացում էին ապրում: Միացյալ Նահանգների քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ առավելապես պայմանավորված էր ԱՄՆ-ի ռազմավարական հետաքրքրությամբ ամբողջ անդրկովկասյան տարածաշրջանի հանդեպ²: 1992թ. երկու երկրների միջև ստորագրվեց ժողովրդական դիվանագիտության բնագավառի կարևոր փաստաթուղթ, որով և նախատեսվում էր, աշխարհի շատ երկրների նման, Հայաստանում ևս ԱՄՆ խաղաղության կորպուսի գործունեության ծավալում³: ՀՀ-ում հաղաղության կորպուսի գործունեությունը սկսելուց մինչև 2001 թվականը հանրապետությունում աշխատել էին 260 կամավորներ⁴:

Հայաստանի Հանրապետության և ԱՄՆ-ի միջև զարգանում էին գիտակրթական բնույթի հունամիտար կապերը⁵:

Միացյալ Նահանգները արցախյան հակամարտության ծավալման հենց նախնական շրջանից զգալի գործունեություն էր ծավալել, այդ խնդրին խաղաղ և արդարացի լուծում տալու նպատակով համաշխարհային համրության ջանքերին աջակցելու ուղղությամբ, որպես Լեռնային Ղարաբաղի հարցով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համաձայնագրի հոդ երկիր ԱՄՆ-ը ամենակատիվ կերպով անմիջականորեն ներգրավվել էր հայ-ադրբեջանական հակամարտության վերջնական կարգավորման աշխատանքներին:

Զափազանց կարևոր էր նորանկախ Հայաստանում տնտեսության կայացման նպատակով ԱՄՆ-ի տարբեր պետական ու հասարակական հաստատությունների ցուցաբերած մասնագիտական օգնությունը⁶:

Հայ-ամերիկյան հարաբերությունների խորացման շրջանում ավելի էին աշխուժացել գործնական կապերը երկու երկրների կառավարությունների, խորհրդարանների, առանձին գերատեսչությունների միջև և այլն⁷: Նման բավականին կայուն տիպի փոխհարաբերությունների արդյունքում երկու երկրների միջև կայացվում էին նրանց շահերով պայմանավորված համաձայնություններ միջպետական հարաբերությունների բոլոր բնագավառներում:

Հայաստանի տնտեսության մեջ ուղղակի ներդրումների առումով առաջատար տեղերից մեկը պատկանում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին⁸: Միացյալ Նահանգները Հայաստանում ներդրում էր անում, հիմնականում, էներգետիկայի, ինֆորմացիոն

¹ Ազգ. 3 հոկտեմբերի, 2001 թ.:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 26 հուլիսի 1997 թ., 31 մարտի 1999 թ., ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 9-10:

³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 139, թ. 1-10:

⁴ Միացյալ Նահանգների օգնությունը Հայաստանին 1992-2001, Նվիրումի և համագործակցության տասնամյակ, Եր., 2001, էջ 12:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 24 սեպտեմբերի 1991 թ., 22 սեպտեմբերի 1992 թ., 1 մարտի 2000 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 15 հոկտեմբերի 1993 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 3 նոյեմբերի 1995 թ., 2, 30 հոկտեմբերի 1996 թ., 26 մայիսի, 6 հոկտեմբերի, 14 նոյեմբերի 1998 թ., 10 մարտի, 6 ապրիլի, 22 մայիսի, 2 հուլիսի, 10 օգոստոսի, 29 սեպտեմբերի 1999 թ., 27 հունվարի, 16 նոյեմբերի 2000 թ.:

⁸ Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2000, էջ 257-258:

տեխնոլոգիաների, գյուղատնտեսության և սննդի մշակման, զբոսաշրջության բնագավառներում¹:

1992-2001 թթ. Միացյալ Նահանգների կողմից Հայաստանին տրամադրված մարդափրակական օգնության ընդհանուր ծավալը դրամական արժեքով կազմել է 810 մլն դոլար²:

Հայ-ամերիկյան տնտեսական կապերի համակարգման շնորհիվ շեշտակիորեն աճել էր նաև երկու երկրների միջև առևտրաշրջանառությունը: Այսպես 2001 թ. ԱՄՆ-ը Հայաստանի հետ առևտրաշրջանառության ոլորտում երկրորդն էր՝ Ռուսաստանից հետո³:

Ենթազուլխ վեցերորդ - Նորանկախ Հայաստանի միջպետական կապերի բնույթը Արևմտյան Եվրոպայի և աշխարհի մի շարք այլ երկրների հետ:

Հայաստանի անկախությունը, որն իր հետ բերեց նրա, որպես միջազգային սուբյեկտի ճանաչում, ԳՀ առաջ բացեց ռեալ հնարավորություններ երկկողմանի փոխհարաբերությունների հաստատման համար Եվրոպական պետությունների հետ՝ վերջնական նպատակ ունենալով ինչպես բազմաբնույթ կապերի հաստատումն այդ երկրների հետ, այնպես էլ ինտեգրումը հին աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ բնույթի կառույցների ու մեխանիզմների մեջ⁴:

Եվրոպայի առաջատար երկրների հետ փոխհարաբերությունները կառուցվում էին հայ ժողովրդի ազգային շահերից բխող տարբեր ակնկալիքների տեսանկյունով: Երկրներից մի մասի հետ Հայաստանի Հանրապետությունը առաջին պլան էր մղել քաղաքական հարաբերությունները: Ֆրանսիայի հետ Հայաստանի կապերն այդ հարթության վրա առավել խոր էին փոխըմբռնման և համագործակցության առումով:

Հարկ է նշել, որ բոլոր ոլորտներում Ֆրանսիայի հետ փոխհարաբերությունների ձևավորմանն ու հետագա զարգացմանը մեծապես նպաստեցին երկու երկրների իշխանությունների միջև ձևավորված ամենասերտ հարաբերությունները⁵:

Ֆրանսիան, ի թիվս նորանկախ ՀՀ-ի բարեկամ այլ երկրների, լրջազույն ներդրում ունեցավ Հայաստանի՝ ՄԱԿ-ին, ԵԱՀԿ-ին և Եվրոպայի խորհրդին ու միջազգային այլ հեղինակավոր կառույցներին անդամակցության հարցում: Ֆրանսիական Հանրապետությունը, որպես Միմակի խմբի համանախագահող երկիր, խնդրո առարկա ժամանակահատվածում լուրջ ջանքեր էր ներդրում Արցախի խնդրի արդարացի լուծման ուղղությամբ: Չափազանց մեծ էր Ֆրանսիայի դերակատարությունը նաև հայոց ցեղասպանության հարցի միջազգայնացման գործընթացում⁶ և այլն: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում հատկապես սերտ էին նաև հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերը⁷:

Գերմանիայի հետ փոխհարաբերություններն առավելապես տնտեսական բնույթի էին: Գերմանական կազմակերպությունները մարզային, շրջանային մակարդակներով Հայաստանում իրականացնում էին մի շարք ծրագրեր՝ ուղղված կանանց աշխատանքով ապահովմանը, պարենային օգնության տրամադրմանը և այլն: Հաջող էին զարգանում նաև միջպետական մշակութային կապերը⁸: Գործում էր Գերմանիայի և Հայաստա-

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 28 օգոստոսի 1999 թ.:

² Միացյալ Նահանգների օգնությունը Հայաստանին 1992-2001 թթ. Նվիրումի և համագործակցության տասնամյակ, Եր., 2001, էջ 15:

³ Մարկոյան Ա., Հախվերդյան Դ., Նազարյան Գ., Հայաստանը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում, Եր., 2002, էջ 124:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 11-13:

⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 13, 16, 17 մարտի 1993 թ., 12, 14 հունիսի 1996 թ., 1, 5 հուլիսի 2000 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 22 հունիսի 1994 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 29 հոկտեմբերի 1993 թ., 19 հուլիսի 2000 թ., ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 177, գ. 78, թ. 1-2:

⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 18 սեպտեմբերի 1996 թ.:

նի միջև կնքված մշակութային համաձայնագիրը, որի կենսագործման նպատակով ակտիվ աշխատանքներ էր տանում միջգերատեսչական խառը հանձնաժողովը: Աշխուժացել էին երկու երկրների գործարար շրջանների ներկայացուցիչների փոխայցելությունները, ամրապնդվում էին երկու երկրների տնտեսական բնագավառները ղեկավարող պետական օդակների միջև կապերը, կնքվում էին առևտրաշրջանառությանը, ներդրումների, ֆինանսական և այլ ոլորտներին վերաբերող փոխշահավետ պայմանագրեր¹: ՀՀ և Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության միջև կայուն էին նաև քաղաքական հարաբերությունները: Գերմանիան ակտիվորեն աջակցում էր Հայաստանի եվրոկառույցներին անդամակցությամբ, հասարակական կյանքի ազատականացման ուղղությամբ ՀՀ-ում ընթացող գործընթացներին և այլն²:

Շոշափելի արդյունքներ էին արձանագրվում նաև աշխարհի մյուս երկրների հետ ՀՀ հարաբերություններում:

Հասարակական հարաբերությունների բոլոր հիմնական ոլորտներում հատկապես ակտիվ փոխհարաբերություններ էին հաստատվել Սիրիայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Չինաստանի, Լիբանանի, Կիպրոսի³ և այլ երկրների հետ: Հայաստանի Հանրապետության և Սիրիայի Արաբական Հանրապետության միջև ծավալվել էր լուրջ երկխոսություն փոխգործունեության բոլոր ոլորտներում⁴: 1992-2001 թթ. Հայաստանի և Սիրիայի միջև ստորագրվել էին թվով 8 կարևորագույն տնտեսական բնույթի համաձայնագրեր⁵:

Ավանդաբար սերտ էին նաև փոխգործունեության դարավոր պատմություն ունեցող հայ-հունական հարաբերությունները⁶:

Չինաստանի հետ Հայաստանի փոխհարաբերությունները կառուցվում էին ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական կայուն շահերի ընդհանրության վրա: Հայ-չինական հարաբերությունների ներկայակակը այդ իմաստով օտար երկրների հետ ՀՀ փոխհարաբերությունների համակարգում ամենաբազմակողմանիներից մեկն էր՝ տնտեսական, քաղաքական, գիտատեխնիկական, մշակութային, առողջապահական ու կրթական ոլորտներ⁷ և այլն: Հայ-չինական հարաբերություններում գերակշռող տնտեսական համագործակցությունն էր, որը ներառում էր ոչ միայն առևտրաշրջանառությունը,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 251, թ. 1-2, Հայաստանի Հանրապետություն, 22 դեկտեմբերի 1995 թ., 2 օգոստոսի 1996 թ., 9 հունվարի 2000 թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, № 16, 7 հուլիսի 1997 թ., էջ 30, Հայաստանի Հանրապետություն, 8 հուլիսի 1998 թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, № 4(37), 24 փետրվարի 1998 թ., Հայաստանի Հանրապետություն, 19 հունվարի 2000 թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, № 25 (123), 31 հոկտեմբերի 2000 թ., էջ 14, Հայաստանի Հանրապետություն, 6 հոկտեբերի 2001 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 12, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 1-2 (1077-1078), հունվար 1995 թ., էջ 13-14, Հայաստանի Հանրապետություն, 26 հուլիսի 2000 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 17:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 7 մարտի, 25 ապրիլի, 16 հուլիսի, 1992 թ., ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 139, թ. 1-3, գ. 177, գ. 431, թ. 1-2, Հայաստանի Հանրապետություն, 2 մայիսի 1995 թ., 24 նոյեմբերի 1998 թ.:

⁵ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 19 (1023), 15 հոկտեմբերի 1992 թ., Հայաստանի Հանրապետություն, 18 սեպտեմբերի 1995 թ., Ամանյան Լ. Ջ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Եր., 2003, էջ 214:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 210, թ. 1-3, Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, № 6 (39), 14 մարտի 1998 թ., էջ 21:

⁷ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 19 (1023), 15 հոկտեմբերի 1992 թ., էջ 83-91:

այլև տնտեսության բնագավառում փոխգործունեության այլ ձևեր, ինչպես օրինակ համատեղ արտադրությունների հիմնում, ներդրումային քաղաքականություն, տեխնոլոգիական պրոցեսների փոխանակում և այլն¹:

2001 թ. տվյալներով գործում էին 50-ից ավելի հայ-լիբանանյան համատեղ ձեռնարկություններ² և այլն: Ըստ էության համաման իրավիճակ էր 2000 թ. տվյալներով Հայաստանի հետ ակտիվ տնտեսական կապեր ունեցող բոլոր 50-55 երկրների³ պարագայում: Համագործակցության Հայաստանի համար հատկապես կարևորություն են կայացնող ձևերից էր ՀՀ-ին մարդասիրական օգնության տրամադրումը: Միայն 1997 թ. Հայաստանի Հանրապետություն էր ներմուծվել 94,1 մլն ԱՄՆ դոլարի մարդասիրական օգնություն աշխարհի շուրջ 30 երկրներից⁴:

Հարաբերություններն ակտիվ կերպով զարգանում էին նաև Հայաստանի և արտասահմանի փոխգործունեության տնտեսական զարգացումների առանցքը կազմող ներդրումների բնագավառում: Այսպես, 1998-2000 թթ. ընթացքում ՀՀ տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներում դրսից կատարվել էին 550 մլն դոլարի ներդրումներ⁵:

Ենթազույգ յոթերորդ - Միջազգային կառույցներին Հայաստանի անդամակցության գործընթացը:

Անկախացման տարում Հայաստանի Հանրապետությունը, իրականացնելով միջազգային հարաբերություններում սուբյեկտայնության իր իրավունքը, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ համաշխարհային հանրության մեջ ներգրավվելու ուղղությամբ վճռական քաղաքական քայլերի, որոնք նախ և առաջ դրսևորվեցին միջազգային հեղինակավոր կառույցներին անդամակցելով և համաշխարհային համագործակցության մեջ ներգրավվելու նպատակով միջազգային իրավական դաշտին միանալուն միտված պետական ակտերով:

1992 թ. մարտի 2-ին Նյու Յորքում, Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 46-րդ նստաշրջանում Հայաստանի Հանրապետությունը միաձայն ընդունվեց ՄԱԿ-ի անդամ⁶:

1992 թ. մայիսից Հայաստանը ՄԱԿ-ում ունեցավ իր մշտական ներկայացուցիչը⁷: Ըստ նախապես կնքված համաձայնագրերի 1992 թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվական վարչությունն ու Ջարգացման ծրագիրը ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի լիազորությամբ Երևանում հիմնադրեցին Միավորված ազգերի կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակը⁸:

Անգնահատելի էր խնդրո առարկա ժամանակահատվածում, հատկապես հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական ոլորտներում արմատական հեղաբեկում իրականացնող Հայաստանում, Միավորված ազգերի կազմակերպության խաղացած բացառիկ դերը: Միավորված ազգերի կազմակերպության հիմնական ֆինանսական օղակների՝ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և Համաշխարհային բանկի հետ Հայաստանի Հանրապետության համագործակցությունը սկսվել էր տակավին այդ կառույցների մեջ

¹ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր № 33 (165), 3 հոկտեմբերի 2001 թ., էջ 28:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 4 մայիսի 2001թ.:

³ Մելքունյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Եր., 2002, էջ 248:

⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 7 մայիսի 1998 թ.:

⁵ Նույն տեղում, 18 նոյեմբերի 2000 թ.:

⁶ Նույն տեղում, 3 մարտի 1992թ., Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, Եր., 2003, էջ 9-10:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 7 մայիսի 1992 թ.:

⁸ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, Եր., 2003, էջ 10, 132, Հայաստանի Հանրապետություն, 12 հունիսի 1992 թ.:

ներգրավվելու նախնական շրջանից¹:

1990-ականների կեսերին Հայաստանին արտերկրից տրամադրված բոլոր վարկերի 60 տոկոսը կազմում էին ՀԲ-ի արտոնյալ վարկերը²:

ՄԱԿ-ին ՀՀ անդամակցումից հետո Միավորված ազգերի կազմակերպությունը ակտիվորեն արձագանքում էր նորանկախ Հայաստանի համար ամենակարևոր հիմնախնդրին՝ Ադրբեջանի ձեռնարկած ագրեսիայի արդյունքում ծագած, հայ-ադրբեջանական առճակատմանը, Արցախում ծավալված իրադարձություններին³:

Հայաստանը անկախացման սկզբից ևեթ իր արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից էր համարում ՀՀ ինտեգրումը եվրակառույցների: Եվրոպական տարածաշրջանային կառույցների հետ համագործակցությունը անշուշտ նաև կնպաստեր Հայաստանի առջև այդ շրջանում ծառայած շատ հիմնախնդիրների լուծմանը, կապահովեր ՀՀ-ի հետագա անշեղ զարգացումը բոլոր բնագավառներում: Այդ առումով անկախ Հայաստանի ինքնիշխանության հաստատման կարևորագույն ձեռքբերումներից էր 1992 թ. հունվարին ՀՀ անդամակցումը Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցությանը⁴:

Դեռևց ԵԱՀԽ ծառայով էլ ստեղծվեց Արցախյան հիմնախնդրի լուծման հիմնական կառույցը՝ Մինսկի համաձայնագրով⁵:

Հայաստան-Եվրոպա համագործակցությունը փաստորեն ընթանում էր 4 հիմնական ուղղություններով, Եվրոպական խորհրդի հետ՝ ՀՀ-ում ազատական օրենսդրական դաշտի ձևավորման բնագավառում, տնտեսական վերափոխումների ոլորտում հին աշխարհամասի հետ համագործակցությունը իրականացվում էր Եվրամիության միջոցով, քաղաքականության բնագավառում՝ ԵԱՀԿ-ում Հայաստանի մասնակցությամբ ասպարեզում՝ ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի միջոցով:

Հայաստանը անկախացումից անմիջապես հետո ամենաակտիվ գործունեություն էր ծավալել Եվրոպայի խորհրդին անդամակցելու ուղղությամբ⁶:

Կառույցին Հայաստանի պաշտոնական ինտեգրումը ապահովելու նպատակով մինչև 2000 թ. Եվրախորհրդի և ԵՄ խորհրդարանական վեհաժողովի զեկուցողները, Հայաստան կատարած աշխատանքային գործուղումների արդյունքում, պատրաստել էին 15 պաշտոնական զեկույց⁷:

Անկախության և պետական ինքնիշխանության ամրապնդման ուղով ընթացող Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ մեծագույն ձեռքբերում էր 2001 թ. հունվարի 25-ին ՀՀ պաշտոնական լիիրավ անդամակցումը Եվրոպայի խորհրդին⁸:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, խնդրո առարկա ժամանակահատվածում, ակտիվորեն համագործակցում էր նաև համաշխարհային ու տարածաշրջանային տնտեսական, քաղաքական բնույթի այլ կառույցների հետ:

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 23 սեպտեմբերի 1992 թ., 1 մայիսի 1993 թ.:

² Նույն տեղում, 9 դեկտեմբերի 1995 թ.:

³ Նույն տեղում, 29 հունվարի, 5, 10 մարտի 1992 թ.:

⁴ Նույն տեղում, 1 փետրվարի 1992 թ.:

⁵ Նույն տեղում, 26 մարտի 1992 թ., ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 47, թ. 20-23:

⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 27 հունվարի 1996 թ.:

⁷ Նույն տեղում, 15 մարտի 2000 թ.:

⁸ Նույն տեղում, 26 հունվարի 2001 թ.:

ԳԼՈՒԽ ԴԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ ԵՆՔԱԳՅՈՒՄ ԱՄՈՋԻՆ - ՆՈՐԱՆՆԿԱԽ ԽԱՅԿԱԿԱՆ ԱԿՏՈՎԱԾՈՒՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՐԱԿԵՆ ԱՐԳՏԱԽԱ-ԽԱՅՈՒՅՅԱՆ ԱՐՈՂԱՐԱԳՅԻ ԿԱՅՋԱՐԻ ԽԱՅՉՈՂՈՅՅԱՆ ՎՃՌՈՐԶ ՆԱԽԱԱԿԱՅՄԱՆ:

Ղարաբաղյան շարժումը հայ ժողովրդի նորօրյա պատմության մեջ ազգային ինքնիշխանության հաստատման համար ամենածավալուն պայքարի բացառիկ դրսևորում է: Լեռնային Ղարաբաղի համար պայքարը, հայ ժողովրդի արմատական շահերից բխող Արցախյան հիմնախնդրի բարձրաձայնունը հայոց ազգային անկախության նվաճման ուղու սկիզբն էր:

Հանուն իր անկախության պահպանման և ամրապնդման արցախահայերի պայքարում վճռորոշ էր արդեն նորանկախ Հայաստանի՝ որպես միջազգային հարաբերությունների լիիրավ սուբյեկտի դերակատարությունը: Տեղի էին ունենում ԵԱՀԽ պատվիրակությունների գործնական հանդիպումները Հայաստանի իշխանությունների հետ¹: Բացի այդ, հայկական կողմը, օգտագործելով իր մասնակցությունը միջազգային ատյանների գործունեությանը, բազմիցս նրանց առջև բարձրացնում էր արցախյան հարցի արդարացի լուծմանն աջակցելու խնդիրը²: Հանդիսանալով կայանալիք Մինսկի կոնֆերանսի մասնակից պետություն՝ Հայաստանը, փաստորեն օգտագործում էր իր ինքնիշխան երկրի մանդատը կոնֆերանսի նախապատրաստական շրջանում հայ ժողովրդի արմատական շահերը ներկայացնելու և պաշտպանելու գործում³: Նորանկախ Հայաստանը իր ազատության համար մարտնչող Արցախին բնականաբար աջակցում էր ամեն ինչով: ՀՀ կառավարության 1992 թ. որոշմամբ ԼՂՀ-ին բոլոր կարգի օգնությունների իրականացումը կանոնավորելու նպատակով այդ գործի կազմակերպումն ու իրականացումը հանձնարարվել էր ՀՀ հատուկ ծրագրերի պետական վարչությանը⁴:

1993 թ. մարտին Հայաստանի վարկային էմիսիայի ընդհանուր ծավալից ԼՂՀ պետական բյուջեին լրացուցիչ ֆինանսավորման նպատակով հատկացվել էր 98 մլն ռուբլի⁵ և այլն:

1992 թ. ընթացքում Արցախի ինքնապաշտպանության շարքերում մարտնչած ավելի քան 7 հազար զինվորների զգալի մասը Հայաստանում ձևավորված երկրապահ կամավորական ջոկատների ազատամարտիկներ էին⁶, իսկ 1993 թ. գարնանից Լեռնային Ղարաբաղում մարտնչում էր արդեն ձևավորված միասնական հայոց բանակը, որի բաղկացուցիչ մասերն էին Հայաստանի Հանրապետության և ԼՂՀ-ի զինված ուժերը⁷:

Սակայն, այնուամենայնիվ, արցախյան խնդրի լուծման ռազմավարական և հատկապես մարտավարական հարցերում Հայաստանում ու մասնավորապես նրա իշխանական օղակներում առկա էին լուրջ տարակարծություններ: Ժողովրդական ամենալայն զանգվածների ճնշման տակ ՀՀ-ական իշխանությունները ստիպված էին իրենց գործողություններում հաշվի առնել ազգային կենսական շահերը:

Արցախի Հանրապետությանը սատարող Հայաստանի Հանրապետության համար մի նոր փորձություն էր 1993 թ. դեկտեմբերի 18-ից ԼՂՀ-ի վրա Ադրբեջանի կողմից իրա-

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 19 փետրվարի, 24 մարտի, 28 ապրիլի, 1, 6, 12, 14, 23, 26 մայիսի 1992 թ.:

² Նույն տեղում, 20, 24 մարտի, 13 մայիսի 1992 թ.:

³ Նույն տեղում, 6 մարտի, 14 հուլիսի, 4 օգոստոսի 1992 թ.:

⁴ ՀԱԱ, ֆ.113, ց.168, գ. 76, թ. 1-2:

⁵ Նույն տեղում, ց. 169, գ. 77, թ. 1-2:

⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 30 հունիսի 1992 թ.:

⁷ Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը 1917-2000. գիրք Գ, 1985-2000, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 456-457:

կանացված լայնածավալ հարձակումը¹: Հայկական ուժերի վճռական դիմադրությունը հարկադրեց մեծ կորուստներ տված ադրբեջանական կողմին 1994 թ. մայիսին ստորագրել կրակի դադարեցման մասին համաձայնագիրը²: Զինադադարից հետո Հայաստանի իշխանությունների գլխավոր մտահոգությունը հաշտության պայմանագրի, Արցախի կարգավիճակի հարցերն էին:

1996 թ. դեկտեմբերին ԵԱԿԿ Լիսաբոնյան գազաթնաժողովում Հայաստանի Հանրապետության միջազգային հարաբերություններում լիիրավ սուբյեկտայնությունը հնարավոր դարձրեց արցախյան հարցի արդարացի լուծմանը սպառնացող վճռի երևան գալուն³:

Ղարաբաղյան հարցի արդարացի լուծման մեջ կենսականորեն շահագրգռված ուժերի իշխանության գալով էական փոփոխություններ արձանագրվեցին Արցախին սատարելու ուղղությամբ Հայաստանի վարած քաղաքականության մեջ: Ավելի սերտացան կապերը ՀՀ և ԼՂՀ իշխանական կառույցների, հայկական երկու հանրապետությունների միջև⁴:

Ենթազույգ երկրորդ - Անկախ պետականությունը ազգային ինքնության հիմնարար արժեքների արմատավորման գործընթացում:

Անկախացումն էլ ավելի մեծացրեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնավստահությունը՝ հայության գոյատևման մաքառումին հաղորդելով նոր որակ: Իր պետականությամբ ինքնիշխան հայ ազգն իրավունք նվաճեց առանց պայմանականությունների, անարգել, կրկին մերժենալու իր պատմական ակունքներին: Անկախացումից հետո ողջ հայ ժողովուրդը բացառիկ հնարավորություն ստացավ պետականորեն, արժարժելու իր ինքնության հետ առնչվող բազմաբնույթ հիմնախնդիրները՝ այդ հարթությունում պաշտպանելով հայ ազգի կենսական շահերը: Այդ առումով, բնականաբար, նորանկախ հայկական պետականության առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրներից էր հայ ժողովրդի ենթագիտակցության մեջ արմատավորված, նրա ազգային ինքնության անկապտելի մասը դարձած⁵ հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը:

Հայաստանի անկախացմանը անմիջականորեն հաջորդած շրջանում քաղաքական որոշ չարդարացված հաշվարկների արդյունքում, ըստ էության, անուշադրության էր մատնվել իշխանությունների կողմից⁶:

1998 թ. իշխանավիճակումից հետո ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգում իրեն արժանի տեղը զբաղեցրեց հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը⁷: Մեծ եղեռնի ճանաչման հարցը երկրի արտաքին քաղաքականության օրակարգային խնդիր դառնալու գործում վճռորոշ էր Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանի Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեայի 53-րդ նստաշրջանում 1998 թ. սեպտեմբերի 25-ին ունեցած ելույթը⁸:

¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 20 հունվարի, 1994 թ.:

² Նույն տեղում, 10, 11, 13 մայիսի 1994 թ., 13 մայիսի 1999 թ.:

³ Նույն տեղում, 4 դեկտեմբերի 1996 թ.:

⁴ Նույն տեղում, 28 ապրիլի, 25 դեկտեմբերի 1998 թ., 22 ապրիլի, 12 հոկտեմբերի 1999 թ., 27 հունվարի, 7 մարտի 2000 թ.:

⁵ Գարագաշեան Մ., Ցեղասպանության հոգեցնցումն ու ազգային ինքնությունը. Հոգեբանական վերլուծություն, Եր., 2006, էջ 33:

⁶ Լիպարիտյան Ժ., Պետականության մարտահրավերը, Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, Եր., 1999, էջ 142, Հայաստանի Հանրապետություն, 29 օգոստոսի 1991 թ.:

⁷ Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության գործունը հայ-թուրքական հարաբերություններում (1991-2004 թթ.). Առեմախտություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2005, էջ 4:

⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 26 սեպտեմբերի 1998 թ.:

Համաշխարհային հանրության կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը քննարկվող ժամանակահատվածում աննախադեպ առաջընթաց ապրեց: Մարդկության դեմ իրականացված ոճրագործությունը դատապարտվեց Ավստրալիայի¹, Իտալիայի², ԱՄՆ-ի³ և այլ երկրների խորհրդարանների կողմից⁴:

2001 թ. հունվարի 18-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին օրինագիծ, որով փաստորեն Ֆրանսիան աշխարհում առաջինը օրենքի տեսքով ճանաչեց 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան Թուրքիայում իրականացված հայերի ցեղասպանությունը⁵ և այլն:

Տակավին անկախացման ուղին դեռևս նոր որդեգրած Հայաստանի համար հայ ժողովրդի պատմականորեն ձևավորված, ազգային ինքնության վերահաստատման թերևս ամենակարևոր խնդիրներից էր հայոց լեզվի հարցը:

Հանրապետությունում ինչպես լեզվական քաղաքականության, լեզվավիճակի և լեզվահարաբերությունների, այնպես էլ խորքային առումով անկախ, ինքնիշխան պետականության ամրապնդման գործում չափազանց կարևոր էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից 1993 թ. ապրիլի 17-ին ընդունված «Լեզվի մասին» օրենքը⁶: Օրենքի գործունեության արդյունքում, քննարկվող ժամանակահատվածում, հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտներում, գրական հայերենը հաստատվեց, որպես միակ պաշտոնական լեզուն: Հանրապետության տարածքում գտնվող կրթական և ուսումնական համակարգերում դասավանդման ու դաստիարակության միակ պետական լեզուն դարձավ հայերենը և այլն:

Ինքնիշխան պետականություն վայելող հայ ժողովուրդը սահմանեց ազգի մեծ գավակների իսկական պաշտամունք: Քննարկվող ժամանակահատվածում հայ հասարակության մեջ ազգի ինքնության վերահաստատման առումով առանձնակի նշանակություն էր ձեռք բերել օտար ավերում թաղված արժանավոր, ժողովրդի համար անձնագրային նշանակության հայորդիների հայրենիքում վերահուղարկավորման ինքնաբուխ, համաժողովրդական նախաձեռնությունը: Առաջիններից մեկը հայ ազգի պանծալի գավակ Անդրանիկի աճյունը 2000 թ. վերահուղարկավորվեց հայրենիքում⁷:

Պատմական գրեթե բոլոր ժամանակահատվածներում ազգային միասնության գաղափարը միշտ էլ եղել է հայ հասարակության գերակա արժեքներից: Եվ ուրեմն ամենևին էլ պատահական չէր, որ հայաստանյան իշխանությունները ամենակտիվ կերպով ներգրավվեցին հայրենիքի հետ սփյուռքահայության կապերի էլ ավելի ամրապնդման գործում⁸:

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության թերևս ամենակայուն բնագավառներից մեկում կրոնական ոլորտում վիճակը կտրուկ փոխվեց Հայաստանի անկախացումից հետո:

Հայ հասարակության մեջ քրիստոնեական հավատքի նորոգման առումով թերևս

¹ Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության մասին, խմբ. Լ. Բարսեղյան, Եր., 2001, էջ 3-6:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 21 նոյեմբերի 2000 թ.:

³ Նույն տեղում, 23, 30 սեպտեմբերի, 5 հոկտեմբերի 2000 թ.:

⁴ Բարսեղյան Լ. Ա., Տարեգրություն հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2003), Եր., 2004, էջ 12-13:

⁵ Բարսեղյան Լ.Ա., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Եր., 2002, էջ 86:

⁶ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 8 (1036), 30 ապրիլի 1993 թ., էջ 4-6:

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 8, 17, 19, 22 փետրվարի 2000 թ.:

⁸ Նույն տեղում, 22 հուլիսի, 11, 28, 31 օգոստոսի, 7, 23, 24, 25, 28 սեպտեմբերի 1999 թ., 28 օգոստոսի 2006 թ.:

ամենակարևոր ու խորհրդանշական իրադարձությունը առանձնակի շուքով քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյա հոբելյանի նշումն էր Հայաստանում:

Եզրակացությունների մեջ ի մի են բերված առշատության հիմնական եզրահանգումներն ու արդյունքները:

1. Դժվարին էր անկախության հռչակագրի ընդունումից մինչև համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով քաղաքական ինքնիշխանության նվաճումը, Հայաստանի անցած ուղին: Այդ ողջ ժամանակահատվածում Միութենական կենտրոնը կանգ չէր առնում ոչնչի առջև խորհրդային պետության փլուզումը կանխելու համար: Նման պայմաններում հանրապետությունը որդեգրել էր, իրավիճակով պայմանավորված, զգուշավոր քաղաքականություն: Սակայն առավել վճռորոշ պարագաներում, հատկապես անկախության առումով սկզբունքային նշանակության հարցերում Հայաստանը չէր խուսափում կենտրոնի հետ նույնիսկ բացահայտ առճակատումից: Վերջապես ՀՀ անկախացման ողջ գործընթացի թագն ու պսակը դարձավ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հանրապետությունում անցկացված անկախության համաժողովրդական հանրաքվեն, որից հետո Հայաստանը գործնականում ձեռնամուխ եղավ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու իրավաքաղաքական գործընթացին: Ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ խորհրդային Միության մյուս հանրապետությունների անկախացումը գրեթե անհնարին կդառնար, համենայն դեպս արդեն հայտնի ժամանակահատվածում, եթե ԽՍՀՄ-ի որպես աշխարհաքաղաքական իրողության լուծարումը չլիներ միանգամայն ակտ, այնպես, ինչպես որ այն տեղի ունեցավ 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին, հեռավոր 1922 թ. ԽՍՀՄ-ը հիմնադրած, սլավոնական 3 հանրապետությունների ստորագրած փաստաթղթով:

2. Ըստ էության անկախության հռչակագրի ընդունմամբ Հայաստանում արդեն սկսվել էր այսպես կոչված «անցումային շրջան», որը ենթադրում էր այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում հանրապետությունում պետք է իրականացվեին տնտեսական, քաղաքական, կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ վերափոխումներ, որոնք միտված էին շուկայական տնտեսությամբ ժողովրդավարական հասարակարգի ձևավորմանը, Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացի կենսագործմանը:

3. Անկախ պետականության հաստատման ուղով ընթացող Հայաստանը ստիպված էր իր առաջին քայլերը կատարել՝ գտնվելով տնտեսական ծայրահեղ ծանր կացության մեջ: Ստեղծված անմխթար իրավիճակն ուներ իր ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ պատճառները: Հայաստանի տնտեսության աննախադեպ անկման օբյեկտիվ նախադրյալները կապված էին հիմնականում ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետ: Սակայն հանրապետության տնտեսական կացության վատթարացման գործում էական դերակատարություն ունեին նաև թույլ տրված սխալներն ու բացթողումները: Անդրադառնալով երբեմնի ինդուստրիալ Հայաստանի տնտեսության փոշիացման ձեռակերտ նախադրյալներին՝ անպայման անհրաժեշտ է արձանագրել, որ դրանցում չափազանց մեծ էր քաղաքական շահարկումների դերը:

4. Հայաստանի քաղաքական անկախացման գործընթացի հենց սկզբնական ժամանակահատվածից հանրության մոտ որոշակիացել էր այն համոզումը, որ ազգային լիակատար ինքնիշխան պետականության կայացումը, քաղաքացիական հասարակության ձևավորումը հնարավոր էր միայն շուկայական հարաբերությունների հաստատմամբ: Հայաստանում պետական սեփականության մասնավորեցումն անհրաժեշտ էր նաև տնտեսական առումով շուկայական արժեքները դավանող համաշխարհային հանրության մեջ ներգրավվելու համար: Հարկ է անպայման մշել, որ սեփականաշնորհման սկզբնական շրջանում գործընթացում շատ էին սխալներն ու բացթողումները, որոնք արդյունք էին իրավական դաշտի անկատարության: Պետական սեփականության մասնավորեցումը վերացնելով ժամանակին Հայաստանին խորհրդայնացման հետևանքով պարտադրված համայնավարական տնտեսակարգը հանդիսացավ անկախ պետակա-

նության հաստատման գործընթացի անհրաժեշտ բաղադրատարրը:

5. Քննարկվող ժամանակահատվածում որոշակի քայլեր կատարվեցին նորանկախ Հայաստանի սոցիալական համակարգի ձևավորման ուղղությամբ: Սասնավորապես տեղի ունեցավ գների ազատականացում: Թեև ճիշտ է, որ այդ քայլը նպատակամուղված էր քաղաքական անկախություն վայելող Հայաստանի տնտեսական ինքնիշխանության կայացմանն ու հետագա ամրապնդմանը, սակայն գների ազատականացման աննախադեպ արգացված տեմպերը, որոնց զգալիորեն զիջում էր տնտեսության մասնավորեցման գործընթացը, հանգեցրին ՀՀ-ում սոցիալական լարվածության: Ինքնիշխանության ծավալման ուղով ընթացող նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության կարևորագույն ձեռքբերումներից էր ազգային դրամի ներդրումը: Պատմական նշանակության այդ երևույթը, սակայն իր բացասական ազդեցությունը ունեցավ սեփականաշնորհման գործընթացում այնքան անհրաժեշտ հանրապետության քաղաքացիների մեկնարկային հավասար հնարավորությունների ապահովման վրա: Հանրապետության սոցիալական բնագավառին անմիջականորեն վերաբերող ֆինանսավարկային համակարգի մի մեծ խումբ կարևորագույն ոլորտներում ձեռնարկված քայլերը նպաստեցին նորանկախ Հայաստանի ինքնիշխանության ծավալմանը:

6. Անկախացման անմիջապես հաջորդած տարիներին Հայաստանի իշխանություններին, ըստ էության, հաջողվել էր հանրապետությունում հասարակական-քաղաքական վերափոխումների իրականացման նպատակով, համապատասխան օրենսդրական ակտերի ընդունմամբ ձևավորել որոշակի իրավական դաշտ: Ժողովրդավարական բնույթի օրենքներ էին ընդունվել հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, լրատվամիջոցների, խոսքի ու խղճի ազատության մասին և այլն, որոնք առաջին տարիներին բավականին հաջողությամբ էին գործում՝ հետևողականորեն ազատականացնելով Հայաստանի հասարակական կյանքը: Միաժամանակ, 1990-ականների կեսերից նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունների կողմից սկսվեցին հանրապետությունում ժողովրդավարության մի շարք հիմնարար սկզբունքների սահմանափակումները: Իրավիճակը որոշակիորեն փոխվեց 1998 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո:

7. Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման նպատակով իրականացված աննախադեպ ծավալի ձեռնարկումների ընթացքը նախադրյալներ ստեղծեց նորանկախ Հայաստանի պետականաշինության համար: Կայացավ երկրի օրենսդիր մարմինը: Աստիճանական քայլերով հանրապետությունում ձևավորվեց երկրի գործադիր իշխանությունը: Գործադիրի գերագույն գործառույթը, ՀՀ առաջին գունարման խորհրդարանի կողմից վերապահվեց հանրապետության նախագահին, որը համաժողովրդական ուղղակի քվեարկությամբ ընտրվել էր 1991 թ. հոկտեմբերին: Ձևավորվեց նաև գործադիր իշխանությունը իրականացնող կառավարությունը, որի կառուցվածքը խնդրո առարկա գրեթե ողջ ժամանակահատվածում կապված գործնական խնդիրների հետ պարբերաբար ենթարկվում էր փոփոխությունների: Հասկանալի է, որ ինքնիշխան պետության կայացման գործում իր ներդրումն ուներ կառավարման համակարգի յուրաքանչյուր օղակը: Սակայն Ադրբեջանի կողմից պատերազմի մեջ ներքաշված Հայաստանի Հանրապետության համար պետականության կայացման հենց նախնական փուլում առավել կարևոր էր ուժային կառույցների ու նախ և առաջ զինված ուժերի կայացումը: Որպես անկախ պետականության կարևորագույն կառույցներ այդ շրջանում կայացան նաև ՀՀ Ոստիկանությունն ու Ազգային անվտանգության ծառայությունը և այլն: Նորաստեղծ երկրի կայացման համար չափազանց կարևոր էր նաև պետականության օրենսդրական դաշտի ձևավորումը: 1995 թ. հուլիսի 5-ին համաժողովրդական հանրաքվեով ընդունվեց նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության իրավական դաշտի ողնաշարը հանդիսացող ՀՀ Սահմանադրությունը: Սահմանադրության հիման վրա հանրապետությունում ձևավորված ժողովրդավարության հիմք հանդիսացող տեղական ինք-

նակառավարման համակարգի կայացման գործում բացառիկ դերակատարություն ունեցավ 1995 թ. իրականացված ՀՀ վարչատարածքային բաժանումը: Սահմանադրության դրույթներին համապատասխան աստիճանաբար կայացավ նաև նորանկախ Հայաստանի դատական համակարգի ձևավորումը և այլն: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում հանրապետությունում սկսեց ձևավորվել նաև իշխանական համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչներից ևս մեկը՝ քաղաքացիական ծառայության համակարգը: Պետսիրավական ոլորտում, Հայաստանում անկախ պետականության հաստատմանը միտված կարևոր ձեռնարկումներից էին երկրի տոնացանկի, պետական բարձրագույն պարգևների սահմանումը, անկախ Հայաստանի քաղաքացիությունը հավաստող գլխավոր փաստաթղթի, հայկական անձնագրի ներդրումը և այլն:

8. Անկախ պետականության հաստատման գործընթացում կարևոր ուղեմիջ էր ինքնիշխան Հայաստանի պաշտոնական ճանաչումն աշխարհի պետությունների գերակշռող մասի կողմից: Այդ երկրներից մի զգալի մասի հետ Հայաստանը հաստատեց դիվանագիտական կապեր: Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների առջև, բնականաբար, ծառայացան բազմաբնույթ խնդիրներ: Հենց նման բարդ խնդիր էր ազգային արմատական շահերից բխող արտաքին քաղաքականություն մշակելու և վարելու անհրաժեշտությամբ պայմանավորված գործընթացների իրականացումը: Չափազանց կարևոր էր այդ հարցում անցյալի պատմական փորձի վրա հենվելու հանգամանքը: Ընդհանրացնելով հիմնականում ԳՀԸ-ի կողմից կառավարվող Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության առաջին տարիների միջազգային դիվանագիտական գործընթացները՝ դժվար է չհանգել այն հետևությունը, որ ՀՀ իշխանությունները հաճախ անտեսում էին պատմական փորձը, տուրք տալիս, հիմնականում, դրսից ներարկվող կարծեցյալ իրատեսական գաղափարներին: Տարածաշրջանային իրադարձությունները հարկադրեցին ՀՀ իշխանություններին արմատապես վերանայել իրենց արտաքին քաղաքական դիրքորոշումները: Հայաստանի ներգրավումը միջազգային կառույցներում ավելի էր ամրապնդում Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը:

9. Անկախ պետականության հաստատման ուղով ընթացող Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը արցախահայության ազատագրական պայքարին սատարող վճռորոշ գործոն էր: Նորանկախ ՀՀ-ն ինքը դեռևս գտնվելով տնտեսական չափազանց ծանր վիճակում, հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում իրականացվող արմատական վերափոխումների շրջանում, ինչպես միջազգային թատերաբեմում, այնպես էլ տնտեսական, ռազմական և այլ բնագավառներում չափազանց մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում Արցախին: Փաստորեն Լեռնային Ղարաբաղին սատարելը հենց Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության ինքնիշխանության կարևորագույն դրսևորումներից էր:

10. Նվաճելով իր անկախությունը՝ հայ ժողովուրդը պատմական հնարավորություն ստացավ պետականորեն արժարժելու իր ինքնությանը վերաբերող բազմաբնույթ հիմնախնդիրները՝ անկախ պետականության ողջ զորությամբ սատարելով դրանց: Այդ առումով նորանկախ հայկական պետականության առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրներից էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնության մի մասը կազմող հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը: 1998 թ. իշխանափոխությունից հետո ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգում իր արժանի տեղը զբաղեցրեց հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը: Քննարկվող ժամանակահատվածում հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտներում գրական հայերենը հաստատվեց որպես միակ պաշտոնական լեզու: Ինքնիշխան Հայաստանը պետականորեն սահմանեց իր ազգի նվիրյալ զավակների իսկական պաշտամունք: Հավատարիմ ազգի համախմբման՝ հայ ժողովրդի համար կենսական դարձած սկզբունքին՝ հայաստանյան իշխանությունները ուրուշակի ձեռնարկումներ էին իրականացնում ամենատարբեր բնագավառներում սփյուռքահայության կապերը հայտնիքի հետ ամրապնդելու ուղղությամբ:

Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունն արտացոլված է հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

ա) Մենագրություն

1. Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 թթ.), «Լուսաբաց» հրատակաչություն, Եր., 2013, 603 էջ:

բ) Հոդվածներ

1. Հայ-վրացական փոխհարաբերությունները Վրաստանում 1991-1992 թթ. իշխանական ճգնաժամի ընթացքում, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ-ի հիմնադրման 80-ամյակին նվիրված պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտաշխատողների 52-րդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (2002 թ. նոյեմբերի 26-30) 1-ին պրակ, Եր., 2003, էջ 271-275:

2. Հայաստանի անկախության հռչակագրի ընդունման պատմությունից, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ-ի հիմնադրման 85-ամյակին նվիրված պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտաշխատողների 53-րդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (2007 թ. նոյեմբերի 7-9), I պրակ, Եր., 2008, էջ 220-222:

3. Էներգետիկ ճգնաժամը Հայաստանում 1990-1993 թթ. Խ. Աբովյանի ծննդյան 200-ամյակին նվիրված պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտաշխատողների 54-րդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (2009 թ. նոյեմբերի 19-21), I պրակ, Եր., 2010, էջ 290-292:

4. Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1990-2001 թթ., «Էջմիածին» թիվ Ժ. հոկտեմբեր, էջմիածին, 2011, էջ 26-40:

5. Հայաստանը Անկախ պետությունների համագործակցության շրջանակներում (1990-2001 թթ.), «Օրենք և իրականություն» Միջազգային իրավաբանական գիտական հանդես, դեկտեմբեր N 12 (194), Եր., 2011, էջ 28-30:

6. Ժողովրդավարական վերափոխումների ընթացքը Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1990-2001 թթ.), համահեղինակ Լ. Սիմոնյան, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», թիվ 138.6, Եր., 2012, էջ 60-73:

7. Արտաքին առնչությունների ուղով Հայաստանի առաջին քայլերը անկախացմանը նախորդած շրջանում, «Օրենք և իրականություն» Միջազգային իրավաբանական գիտական հանդես, մայիս, N 5 (1991), Եր., 2012, էջ 4-8:

8. ՀՀ ԶՈՒ-ի սետղծման իրավական պահովման հարցի շուրջ, «Հայկական բանակ» ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվ. ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի ռազմագիտական հանդես, թիվ 4 (74), Եր., 2012, էջ 111-117:

9. Հայաստանում ազատական տնտեսության ձևավորմանն ուղղված նախնական ձեռնարկումները, «Օրենք և իրականություն» Միջազգային իրավաբանական գիտական հանդես, հունիս, N6 (200), Եր., 2012, էջ 1-6:

10. Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման ընթացքը, «Էջմիածին» թիվ Գ. մարտ, էջմիածին, 2012, էջ 58-67:

11. Վերափոխումները Հայաստանում ազգաբնակչության սոցիալական կացության հետ անմիջականորեն առնչվող ոլորտներում (1990-2001 թթ.), «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1 (4), Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղ, Եր., 2012, էջ 25-39:

12. Հայ ժողովրդի հոգևոր վերածնունդը անկախ պետականության հաստատման ընթացքում (1990-2001 թթ.) «Օրենք և իրականություն» Միջազգային իրավաբանական գիտական հանդես. հուլիս-օգոստոս, N7-8 (201-202), Եր., 2012, էջ 14-16:

13. ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը որպես անկախ պետականության հիմնավորման կարևորագույն գործոն, «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ

2(5), Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղ, Եր., 2012, էջ 25-30:

14. Հայ-իրանական միջպետական հարաբերությունների կայացումն ու զարգացումը (1990-2001 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 2-3 (634-635), մայիս-օգոստոս, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, Եր., 2012, էջ 68-78:

15. Տնտեսական վերափոխումների սոցիալական հետևանքները Հայաստանում (1990-2001 թթ.), «Էջմիածին» թիվ 9. մարտ, էջմիածին, 2013, էջ 113-126:

16. Россияско-армянское сотрудничество в военной области как важный фактор упрочения государственного суверенитета республики Армения (1990-2001гг.), Международный центр науки и образования. Материалы XIV международной заочной научно-практической конференции. М., 2013, стр. 34-40.

17. Նորանկախ Հայաստանի միջպետական կապերի բնույթը Արևմտյան Եվրոպայի և աշխարհի մի շարք այլ երկրների հետ (1990-2001 թթ.), «Պատմություն և մշակույթ». Հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), թիվ Ա., ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, Եր., 2013, էջ 70-80:

18. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը անկախ պետականության հաստատման ընթացքում (1990-2001 թթ.) (պարսկերեն), «Պայման» պատմամշակութային հանդես թիվ 63, ԻԻՀ, Թեհրան, 2013, էջ 132-140:

19. Հայաստանի անկախացման հանրաքվեի պատմությունից, ժողովածու, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի, Նոր ուսուցիչ նոր դպրոցի համար, Մանկավարժական կրթության բարեփոխման հեռանկարներ և պրակտիկա (2012 թ. դեկտեմբերի 14), II պրակ, Եր., 2014, էջ 409-412:

20. Միջպետական հարաբերությունների բնույթը նորանկախ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև (1990-2001 թթ.), Արցախի պետական համալսարան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ (հոդվածների ժողովածու) 4/2013, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 117-136:

ПОГОСЯН ЭДУАРД ВАНИКОВИЧ

ПРОЦЕСС УТВЕРЖДЕНИЯ НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА В АРМЕНИИ (1990-2001 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 «История Армении».

Защита состоится 17-ого июня, 2014 г. в 14⁰⁰ на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте истории Национальной академии наук РА (0019, г. Ереван, проспект Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Спустя 70 лет после падения первой Армянской Республики, в истории свободолюбивого армянского народа снова появилась возможность создать свое национальное независимое государство.

Долговечным памятником, созданным в этот период в результате политической борьбы стала Декларация о независимости, принятая Парламентом Армении в августе 1990 года, которая определила процесс установления независимого государства как осуществление взаимосвязанных коренных действий в общественной, политической и социально-экономических аспектах.

Декларация стала уникальным документом, определившим дальнейший путь провозглашения независимости армянского народа.

Становление независимости Армении представляло собой эволюционный процесс, когда республика ступенчатым развитием суверенности, 21 сентября 1991 г. в ходе референдума достигла политической независимости.

Решающую роль в событиях, происходящих как в Армении, так и во всем Советском Союзе сыграло подписание 8 декабря 1991 года руководителями России, Белоруссии и Украины документа о роспуске Советского Союза, без которого было бы крайне трудно в обсуждаемый период достичь политической независимости как союзным республикам, так и Армении.

В декабре 1991 года независимая республика Армения стала членом Содружества Независимых Государств.

В Армении начался переходный период, который предполагал период, в процессе которого в Республике должны были осуществиться формирование демократического общественного строя с рыночной экономикой, реформы, направленные на становление независимой государственности в Армении.

Армения, двигающаяся по пути становления независимой государственности была вынуждена осуществлять свои первые шаги, находясь в экономически крайне сложной ситуации. Создававшаяся безвыходная ситуация имела свои как объективные, так и субъективные причины.

Следствием развала индустриальной экономики государства, стало усиление эффективности блокады Армении со стороны Азербайджана и осуществление террористических актов, входящих в Армению энергоносителей.

С самого начала периода политической независимости Армении, у общественности определилась уверенность в том, что становление полноправной суверенной, национальной государственной власти было возможно исключительно установлением в стране рыночных отношений.

С этой целью приватизация государственных активов, принимая как уже состоявшийся исторический факт со всеми своими ошибками и недостатками, с точки зрения поставлен-

ной цели, решила важнейшие задачи перехода к рыночному общественному строю. В прошлом исключительно государству принадлежало право приватизации средств производства.

Приватизация стала необходимым составляющим процесса становления независимой государственности. В рамках экономических инициатив были предприняты определенные шаги в формировании социальной системы, освободились цены, ввели национальную валюту и так далее. Многочисленные ошибки предпринятых решений привели к обострению финансового положения населения.

В рамках процесса становления независимой государственности в республике были приняты решительные меры либерализации общественно-политической жизни.

С середины 1990-ых годов со стороны властей в Республике Армения начались демократические преобразования ряда основных положений Конституции. Ситуация относительно изменилась в 1998 году, сменой власти в Армении.

Осуществляемое государственное строительство в Армении, естественно, являлось важнейшим направлением в становлении независимой государственности. Образование органов самоуправления на государственном уровне в Армении фактически началось с состоявшихся парламентских выборов в 1990 году. Каждый вновь образованный парламент знаменовал собой качественно новый уровень воспроизводства государства.

Президентские выборы 1991 года стали основой полупрезидентской системы правления.

Была создана армянская армия, принята конституция РА, ставшая стержнем правового поля, образовалась система местного самоуправления и т.д.

В процессе становления независимой государственности важным показателем было признание независимости РА подавляющим большинством стран мира, с которыми были установлены дипломатические отношения. Армения стала членом международных организаций и активно сотрудничала с ними, что являлось показателем полноправного субъекта в международных отношениях и одновременно еще больше укрепляла независимость РА.

Еще более сложной проблемой было осуществление действий, обусловленных необходимостью разработки и ведения внешней политики с соседними странами, исходя из национальных интересов страны. В этом вопросе важно было обратиться к историческому опыту прошлого. Ход событий доказал опасность внешней политики для воюющей Армении, практически окруженной со всех сторон врагами.

Армения, двигаясь по пути установления суверенной государственности, осуществляла поддержку как на международной арене, так и в экономическом, военном и других областях в освободительной борьбе Арцаха. Поддержка Нагорного Карабаха стала важным проявлением самостоятельности для недавно стывшей суверенной Республики Армения.

Независимость еще более усилило национальное самосознание, придав новое качество национальной борьбе за свободу.

После обретения независимости весь армянский народ получил исключительную возможность развивать на государственном уровне разнообразные вопросы, касающиеся самоубытности, способствуя этому всей мощью государства. На повестке дня внешней политики РА достойное место было выделено вопросу международного признания Геноцида армян. Единственным официальным языком суверенного государства стал армянский язык.

Суверенная Армения восстановила поклонение национальным героям. Жизненно необходимым стал принцип объединения армянского народа. Правительство Армении проводило различные мероприятия для укрепления связи диаспоры с Родиной.

POGHOSYAN EDUARD VANIK

THE INDEPENDING PROCESS IN ARMENIA (1990-2001 YERAS)

Dissertation for the degree of the Doctor of Sciences (History) on the specialization of "History of Armenia" 07.00.01

The defense of the dissertation will be held on the 17th of June, 2014, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Bagramyan Ave. 24/4)

SUMMARY

After the degradation the first Republic of Armenia after 70 yers the History again gave chance to armenian people to create their national and Independent republic.As s result of a political straggle one of the stable monuments is the declaration of independent Armenia which was established by parlament on 1999 august, which named this process as a unit of corelated social-political and social-ecanomic actions of public. Declaration became an unique cocerent, which will lead the furter steps of armeinian people. The process of Independence of Armenia was an evoulutional process, when autonomical republic become an Independent one by a meering on 21st of september 1991. In Armenia as well in the whlie Soviet Union, the most important rule on political action has the signiture og a document on liquidation of the Soviet Union on 1991 december 8 by Russia, Bellarus and Ykrain, without the liquidation it would have been very difficult for Armenia and ather Union countries to Independ their countries.On december 1991 Armenia become a part of.

In Armenia a changing parrod has started, which brings changes Inside the republic,its economy and changes which caesed to declaration of an independent country. Armenia had to do its first steps being in a hard economical position. The faet has its abjective and subjective reasons as will. The fact of Armenian low economy mainly weare depending on the liquidation of the Soviet Union.On the wonsening of economy of newly independent Armenian republic had a great infuence being a disaster zone, and also the war of Artsakh and the fact of being blocked. But the man influence on the economy of Armenia had the mistakes and gaps, which were result of political manipalating. Worsening of Armenian economy once industrial but then low economy gave an opportunity to Azerbaijan to block the country and also close the energy ertening the country. In the beginning of independing the contry people mainly had understod that for reaching to a national complete independence, they need a market relationship.

For it they started to privatize the governmental property, accepting it asa historical event, with its mistakes and gaps, bat it had a reason of solving one important problem of adoptry the marked relationship. That is privatizing the manufacturing which before were purely governmental.Privitaizing become the main step of independence. Inside the reublic some changes were made in the social field and money (DRAM)was invested.Themistakes of these all changes brought peope to worse financial position. In the republic in the process of independing dital actions were done for social – political independence as well.

In the middle of 1990s inside the newly independent Armenia politics and government started to limit some democratic principles. Condition was partly changed on 1998, as a result of changes in government. On 1990 parliamentary elections brought to rebuilding a republic in a global way in Armenia. Each new formed parliament was named as an autocratic power, as a new level. Step by step an executive government formed. After presidential elections October on 1991 a new semipresidential system was formed. Army was gathered, the basis of the system the constitution a local self-government were formed system and so on.

In the process of independence of Armenia an important rule has recognizing the republic by other republics in the world, with the most part of them diplomatic relationship was torn. Armenia became a member of international organizations and cooperated with them, which gave Armenia an opportunity to act as a main member and also to strengthen its independence. It was a difficult task to form relationship with neighbour countries, which will be profitable for Armenia. The most important rule for this process had the former historical experience, which establishes relationship with neighbouring countries not with standing on their ideological restrictions. Further actions proved that international relationships were dangerous for the country which was surrounded by enemies. Being in the process of independence Armenia had an unchangeable rule in the struggle of Artsakh against Azerbaijan. Helping Artsakh was one of the important processes a newly independent Armenia was passing by. Independence process gave people more self-confidence to struggle against the enemy, giving a new quality to struggle.

After the independence Armenians were given an opportunity to present themselves as a united nation, and to face all the difficulties. In the timetable of international relationships of Armenia a stable rule has the process of recognizing Armenian genocide. Armenian was accepted as a national language. Armenian government was doing all urgent things in all spheres to strengthen links between Armenian and so on.